

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาเรื่อง “องค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นนวดแผนไทยในพื้นที่จังหวัดจันทบุรี” ซึ่งคณะผู้วิจัยได้นำเสนอแนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

1. องค์ความรู้
 - 1.1 การจัดการองค์ความรู้
 - 1.2 ประเภทขององค์ความรู้
 - 1.3 วัตถุประสงค์ของการจัดการองค์ความรู้
 - 1.4 ขั้นตอนในการจัดองค์ความรู้
 - 1.5 วงจรการจัดองค์ความรู้
 - 1.6 ความสำเร็จในการจัดการองค์ความรู้
2. ภูมิปัญญาท้องถิ่น
 - 2.1 ที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่น
 - 2.2 การเกิดของภูมิปัญญา
 - 2.3 องค์ประกอบของภูมิปัญญา
 - 2.4 ความสัมพันธ์ของภูมิปัญญา
 - 2.5 การถ่ายทอดภูมิปัญญา
 - 2.6 การจัดการภูมิปัญญาไทย
3. เครื่องข่าย
 - 3.1 ความหมายของเครือข่าย
 - 3.2 ลักษณะการเกิดของเครือข่าย
 - 3.3 องค์ประกอบของเครือข่าย
 - 3.4 ปัจจัยความสำเร็จของเครือข่าย
 - 3.5 วงจรชีวิตของเครือข่าย
 - 3.6 ฐานคติของวงจรเครือข่าย
 - 3.7 ทฤษฎีเครือข่าย
 - 3.8 ทฤษฎีผู้กระทำการเครือข่าย
4. แพทย์แผนไทย
5. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
 - 5.1 งานวิจัยต่างประเทศ
 - 5.2 งานวิจัยในประเทศ

การจัดการองค์ความรู้

ความรู้เป็นปัจจัยสำคัญยิ่งในการพัฒนาองค์กรและประเทศให้เจริญก้าวหน้า ปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงด้านข้อมูล ข่าวสาร ความรู้อย่างรวดเร็ว อีกทั้งมีความรู้เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก สังคมปัจจุบันเรียกได้ว่าเป็นสังคมฐานความรู้ (Knowledge-base Society) จึงต้องใช้ความรู้ในการขับเคลื่อนองค์กรและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง (สุวิชรา จุ่นพิจารณา. ออนไลน์ : ม.ป.ป)

องค์ความรู้ คือ ข้อมูล (Data) หรือข่าวสาร (Information) ที่สามารถอธิบายความหมายได้ มีความสัมพันธ์กับปัญหานำไปใช้ประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาได้อย่างตรงประเด็น ซึ่งองค์ความรู้จัดเป็นทรัพย์สินทางปัญญาอย่างหนึ่งขององค์กร สามารถแลกเปลี่ยนทรัพย์สินนี้ได้ระหว่างบุคคล และทรัพย์สินชนิดนี้สามารถเจริญเติบโตหรือพัฒนาให้เพิ่มพูนได้ ดังนั้นองค์ความรู้จัดเป็นพลังพิเศษขององค์กรที่จะสามารถเพิ่มผลกำไรให้กับองค์กรได้ในอนาคต

การจัดการองค์ความรู้ (Knowledge Management : KM)

การจัดการองค์ความรู้เป็นกระบวนการในการนำความจริงภายในองค์กรออกมา จากนั้นเปลี่ยนรูปและเผยแพร่องค์ความรู้นั้นผ่านทางหน่วยงานต่างๆ ขององค์กร ดังนั้นองค์กรสามารถใช้องค์ความรู้ร่วมกันได้ ซึ่งเมื่อนำองค์ความรู้ไปใช้งานแล้ว องค์ความรู้นั้นจะไม่หมดสามารถนำกลับมาใช้ใหม่ได้อีก องค์ความรู้จะช่วยทำให้องค์กรสามารถค้นหา คัดเลือก จัดการ เผยแพร่ และส่งมอบข่าวสารและความเชี่ยวชาญในการแก้ไขปัญหาที่สำคัญได้ การจัดการกับองค์ความรู้นั้น จะเปลี่ยนแปลงข้อมูลและข่าวสารให้อยู่ในรูปขององค์ความรู้ที่สามารถนำไปใช้ปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาได้ และต้องสามารถใช้ได้ผลกับทุกๆ หน่วยงานรวมทั้งทุกๆ คนภายในองค์กร

องค์กรสามารถสร้างแกนกลางในการจัดเก็บองค์ความรู้ ซึ่งสามารถเชื่อมโยงระหว่างองค์ความรู้แบบมีโครงสร้างและไม่มีโครงสร้างเข้าไว้ด้วยกัน เพื่อรวมเป็นแหล่งองค์ความรู้ทั้งหมดขององค์กร ในขณะที่กระบวนการแปลงองค์ความรู้แบบไม่มีโครงสร้าง (Tacit Knowledge) ให้เป็นองค์ความรู้ที่มีโครงสร้าง (Explicit Knowledge) ระหว่างนั้นก็จะเป็นการสร้างองค์ความรู้แบบไม่มีโครงสร้างขึ้นมาใหม่อีกด้วย (Generate New Tacit Knowledge)

1. องค์ความรู้แบบไม่มีโครงสร้าง (Tacit Knowledge) คือ องค์ความรู้ที่ไม่มีรูปแบบชัดเจนหาไม่ได้ตามตำรา เช่น ประสบการณ์ และความชำนาญเฉพาะบุคคลถือว่าเป็นกระบวนการในด้านการเปลี่ยนความรู้แบบไม่มีโครงสร้างให้เป็นความรู้แบบมีโครงสร้าง เพื่อให้ความรู้เหล่านั้นสามารถอธิบายความได้อย่างชัดเจน เมื่อองค์ความรู้แบบไม่มีโครงสร้างที่ถูกนำไปจัดเก็บไว้ในแกนกลางขององค์กร (Core Competencies of the Organization) ความรู้เหล่านั้นจะประกอบด้วย ความชำนาญสิ่งต่างๆ ที่รับรู้และอธิบายได้ด้วยเหตุผล แนวคิด วัฒนธรรมองค์กร และสิ่งที่มีคุณค่าต่างๆ

2. องค์ความรู้แบบมีโครงสร้าง คือ องค์ความรู้ที่สามารถเขียนอธิบายได้ชัดเจน เช่น รายงาน จะนำความรู้ที่ชัดเจนนี้ไปใช้แก้ปัญหา กำหนดนโยบาย กำหนดกลยุทธ์ใช้ในการตัดสินใจ จัดทำ เอกสารสิทธิ์และใช้จัดการกับระบบสารสนเทศสามารถเขียนความรู้ที่ออกมาในรูปของกระดาษ และนำไปเก็บไว้ที่แกนกลางองค์ความรู้ขององค์กร (Core Competencies of the Organization)

3. แกนกลางองค์ความรู้ขององค์กร (Core Competencies of the Organization) คือแหล่ง ในการจัดเก็บความสามารถขององค์กรเป็นศูนย์กลางความรู้สำหรับการบริหารงานและความสามารถ ที่แท้จริงขององค์กร

จากที่กล่าวมาสามารถสรุปเกี่ยวกับการจัดการองค์ความรู้ ได้ว่าการจัดการองค์ความรู้เป็น วิธีการที่เก่าแก่และมีมานานแล้วตั้งแต่สมัยโบราณในการจัดการองค์ความรู้จะต้องอาศัยความร่วมมือ จากทุกฝ่ายและทุกระดับขององค์กร สามารถปฏิบัติและเปลี่ยนแปลงองค์กร ด้วยการให้ความร่วมมือ และพัฒนาการจัดการองค์ความรู้ และองค์ความรู้ถือเป็นทรัพย์สินทางปัญญาขององค์กร องค์ความรู้นี้ จะสามารถส่งมอบแนวทางสำหรับการแก้ปัญหาที่เหมาะสมกับทุกๆ คนในองค์กร และใช้ได้โดย ไม่จำกัดสถานที่การจัดการองค์ความรู้เป็นการจัดเก็บข้อมูลข่าวสารที่เป็นองค์ความรู้ในการใช้แก้ไข ปัญหาขององค์กร รวบรวมไว้ในคอมพิวเตอร์ เพื่อให้เกิดการถ่ายทอดจากบุคคลหนึ่งไปยังบุคคลหนึ่ง เพื่อใช้แก้ปัญหาในการปฏิบัติงาน ซึ่งองค์ความรู้ถือได้ว่าเป็นทรัพย์สินทางปัญญา เมื่อจะเก็บแล้ว จะต้องมีการถ่ายทอดและเผยแพร่เพื่อให้เกิดการนำไปใช้ประโยชน์ให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงาน ต่อองค์กรให้มากที่สุด องค์ความรู้จะเก็บรวบรวมได้จากผู้เชี่ยวชาญหรือกลุ่มคนพิเศษ ประสบการณ์ หรือความทรงจำขององค์กรหรืออาจมาจากวัฒนธรรมองค์กร (Organizational Culture) ดังนั้นผู้จัดการ ที่ดีควรมีระบบจัดการองค์ความรู้ เพื่อพร้อมใช้งานอยู่เสมอ ซึ่งกุญแจสำคัญที่จะทำให้การจัดการ องค์ความรู้ประสบความสำเร็จ ประกอบด้วย วัฒนธรรมองค์กร (Organizational Culture) ผู้บริหาร ที่เป็นผู้อุปถัมภ์ (Executive Sponsorship) และเป็นผู้ผลักดันการทำงาน การกำหนดเกณฑ์ในการ วัดผลสำเร็จ (Measuring Success)

ประเภทขององค์ความรู้ (Knowledge Types)

สามารถจำแนกประเภทได้ดังนี้ (นฤมล พุกกะศิริ, 2543 : 60)

1. องค์ความรู้พื้นฐานขององค์กร (Base Knowledge) ทุกองค์กรจะต้องมีจัดเป็นองค์ความรู้ ที่มีความสำคัญใช้ในการสร้างความได้เปรียบในการแข่งขัน และใช้วางแผนระยะสั้นขององค์กร
2. องค์ความรู้ทั่วไปขององค์กร (Trivial Knowledge) เก็บรวบรวมไว้ในองค์กรแต่ไม่ได้ใช้ในการตัดสินใจกับงานหลักหรือภารกิจหลักขององค์กร
3. องค์ความรู้ที่มีโครงสร้างชัดเจน (Explicit Knowledge) สามารถบรรยายได้อย่างชัดเจน ในรูปแบบของกระดาษหรือรายงาน องค์ความรู้ที่มีโครงสร้างชัดเจนอาจได้มาจากวัตถุประสงค์หลัก

ในการดำเนินงานขององค์กร ข้อมูลที่วัดด้วยหลักเหตุผลต่างๆ หรือข้อมูลด้านเทคนิค ซึ่งองค์ความรู้เหล่านี้สามารถเก็บรวบรวมได้ง่ายๆ จากแหล่งเอกสารในองค์กร สามารถถ่ายทอดให้กับคนอื่นได้ง่าย อาจจะโดยวิธีการสอนหรือการเรียนรู้

4. องค์ความรู้ที่ไม่มีโครงสร้าง (Tacit Knowledge) ไม่สามารถบรรยายหรือเก็บรวบรวมได้จากแหล่งเอกสาร เป็นความรู้ที่สั่งสมมาจากประสบการณ์ที่เคยพบเจอกับปัญหาต่างๆ อาจจะเป็นสัญชาตญาณ และความชำนาญเฉพาะด้านของบุคคล ซึ่งปัจจุบันองค์ความรู้ประเภทนี้กำลังถูกพัฒนาให้มีการจัดเก็บเพราะเป็นความรู้ที่นอกเหนือจากมีอยู่ในรูปแบบขององค์ความรู้ที่มีโครงสร้างชัดเจน ซึ่งองค์ความรู้ที่ไม่มีโครงสร้างเป็นความรู้ที่อยู่ในใจ เรียนรู้ได้จากประสบการณ์ยากที่จะเขียนออกมาเป็นรูปของเอกสาร การถ่ายทอด การสอนและการเรียนรู้ องค์ความรู้ชนิดนี้ยังหมายความไปถึงการบอกเล่าของบุคคลอีกด้วย

วัตถุประสงค์ของการจัดการองค์ความรู้ (KM Objectives)

การจัดการองค์ความรู้มีวัตถุประสงค์หลัก ดังนี้ (นฤมล พุกยศศิลป์ และพัชรา หาญเจริญกิจ. 2543 : 64)

1. เพื่อสร้างระบบจัดเก็บองค์ความรู้ (Create Knowledge Repositories)
2. เพื่อปรับปรุงการเข้าถึงองค์ความรู้ (Improve Knowledge Access)
3. เพื่อยกระดับสภาพแวดล้อมขององค์ความรู้ให้ดีขึ้น (Enhance the Knowledge Environment)
4. เพื่อจัดการองค์ความรู้ให้เป็นทรัพย์สินที่มีค่า และมีประโยชน์ (Manage Knowledge as an Asset)

ขั้นตอนในการจัดการองค์ความรู้ (Knowledge Spiral หรือ SECI Model)

โนนากะ และทาเคียวชิ (Nonaka and Takeuchi. 1995 : 37) กล่าวว่า เป็นทฤษฎีหนึ่งของการจัดการความรู้ที่สามารถเข้าใจได้ง่ายเหมาะกับบริบทคนไทยที่นิยมถ่ายทอดความรู้จากคนสู่คน และสามารถอธิบายจากมุมมองขององค์ความรู้ที่มีโครงสร้างชัดเจน (Explicit Knowledge) และองค์ความรู้ที่ไม่มีโครงสร้าง (Tacit Knowledge) สลับไปมาได้จนเกิดองค์ความรู้ใหม่ๆ ที่ไม่หยุดนิ่ง เป็นวงจรหมุนเวียนตลอดเวลา ซึ่งแบ่งการแลกเปลี่ยนความรู้ออกเป็น 4 วิธี คือ

1. การสร้างปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Socialization) เป็นการแบ่ง หรือแลกเปลี่ยนความรู้จากองค์ความรู้ที่ไม่มีโครงสร้าง คือ จากคนไปสู่คน โดยการแลกเปลี่ยนประสบการณ์โดยตรงของผู้สื่อสารระหว่างกันอาจอยู่ในรูปการพูดคุยระหว่างกันอย่างไม่เป็นทางการ รูปแบบการประชุมพูดคุยแลกเปลี่ยนประสบการณ์ วิธีแก้ปัญหาในงาน การสอนงานระหว่างหัวหน้าและลูกน้อง

2. การปรับเปลี่ยนสู่ภายนอก (Externalization) เป็นการนำองค์ความรู้ที่ได้จากแหล่งภายนอก คือ การดึงความรู้ในตัวคนถ่ายทอดออกมาเป็นลายลักษณ์อักษร เช่น คู่มือ ตำรา และปฏิบัติงาน

3. การผสมผสาน (Combination) เป็นการรวบรวมความรู้ที่ได้จากองค์ความรู้ที่มีโครงสร้างคือ รวบรวมความรู้จากหนังสือ ตำรา มาสร้างเป็นความรู้องค์ความรู้ที่มีโครงสร้างใหม่ๆ

4. การปรับเปลี่ยนสู่ภายใน (Internalization) รูปแบบองค์ความรู้ที่มีให้เป็นรูปแบบภายในคือ การจำแนก องค์ความรู้ที่มีโครงสร้างให้ตรงกับความต้องการใช้งาน ผสมเข้ากับองค์ความรู้ที่มาจากภายนอก

นฤมล พุกยศศิลป์ และพัชรา หาญเจริญกิจ (2543 : 66) ได้กล่าวถึงขั้นตอนการพัฒนาการจัดการองค์ความรู้ มีดังนี้

1. ระบุปัญหา (Identify the Problem) เป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลและการค้นหาปัญหาที่มีความจำเป็นที่จะต้องแก้ไข พิจารณาองค์ความรู้ที่มีอยู่ในองค์กร องค์ความรู้ใดยังขาดประสิทธิภาพต้องได้รับการแก้ไขปรับปรุง และองค์ความรู้ใดที่องค์กรยังขาดอยู่ ไม่มีการจัดเก็บเอาไว้ในฐานความรู้

2. จัดเตรียมกระบวนการเปลี่ยนแปลง (Prepare for Change) เป็นการออกแบบขั้นตอนในการเปลี่ยนแปลงกระบวนการพัฒนาองค์ความรู้ว่าหากจะมีการปรับปรุงหรือพัฒนาองค์ความรู้นั้นจะต้องมีขั้นตอนและกิจกรรมในการดำเนินงานอย่างไรบ้าง

3. จัดสร้างทีมงานสำหรับพัฒนาองค์ความรู้ (Create the Team) สำหรับทีมงานพัฒนาองค์ความรู้นั้น ไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นบุคคลเฉพาะที่อยู่ในส่วนของ IT เท่านั้น เนื่องจากจำเป็นต้องมีผู้ที่มีความรู้ ความชำนาญในแต่ละด้านขององค์ความรู้ต่างๆ ดังนั้นหัวหน้าฝ่ายจัดการองค์ความรู้ (CKO) จะเป็นผู้บริหารทีมงาน หากจะให้การพัฒนาของระบบองค์ความรู้นั้นประสบผลสำเร็จ ควรมีโครงการพัฒนาระบบแบบนำร่อง (Pilot) เพื่อให้พนักงานบางส่วนได้ทดลองนำองค์ความรู้ออกไปใช้ในการแก้ปัญหาจริงเสียก่อน

4. การกำหนดองค์ประกอบขององค์ความรู้ (Map out the Knowledge) เป็นองค์ประกอบที่ประกอบกันขึ้นเป็นระบบ ซึ่งในขั้นตอนนี้จะต้องพิจารณาว่าองค์ความรู้นั้นควรจัดเก็บจากแหล่งใด และจัดเก็บจากบุคคลได้บ้าง มีการจำแนกประเภทขององค์ความรู้ออกเป็นหมวดหมู่ เพื่อง่ายต่อการดึงไปใช้และแก้ปัญหา ตลอดจนเลือกเครื่องมือ (Tools) ที่จะใช้ในการพัฒนาองค์ความรู้

5. สร้างกลไกในการตอบสนองกลับ (Create a Feedback Mechanism) เป็นการกำหนดขั้นตอนและกระบวนการในการรับข้อคิดเห็น (Comment) จากการนำระบบองค์ความรู้ไปใช้งานเมื่อเกิดปัญหาขึ้น ควรมีระบบที่ให้พนักงานส่งคำแนะนำกลับมายังหน่วยงานเพื่อจะได้นำไปปรับปรุงระบบอีกครั้ง

6. สร้างกรอบให้คำจำกัดความ (Define the Building Blocks) เป็นการกำหนดกรอบแนวคิดของแต่ละขอบข่ายขององค์ความรู้ที่จะกระทำ ขอบข่ายขององค์ความรู้นี้จะให้ทำอะไรได้บ้าง มีวิธีการจัดเก็บองค์ความรู้ในรูปแบบใด ใช้หลักการค้นหาองค์ความรู้อย่างไร และนำเสนอในรูปแบบใด เป็นต้น

7. รวมระบบเข้ากับข่าวสารที่มีอยู่ในระบบเดิม (Integrate Existing Information Systems) เป็นการนำเอาองค์ความรู้ที่มีอยู่แล้วในมือ ผสมผสานเข้ากับระบบข่าวสารในองค์กร เพื่อให้มีระบบที่มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

วงจรการจัดการองค์ความรู้ (Cyclic Model of KM)

ประกอบด้วยขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. การสร้างองค์ความรู้ (Create Knowledge) นำประสบการณ์จากทั้งภายในและภายนอกองค์กรมาสร้างเป็นองค์ความรู้
2. คัดเลือกองค์ความรู้ (Capture Knowledge) เป็นการจัดรูปแบบ จำแนกองค์ความรู้ตามประโยชน์การใช้งานเพื่อนำเสนอในการแก้ไขปัญหาได้อย่างตรงประเด็นและเหมาะสม
3. สกัดองค์ความรู้ (Refine Knowledge) เป็นการขัดเกลาองค์ความรู้ ทำให้เป็นองค์ความรู้ที่บริสุทธิ์ ปรับปรุงเนื้อหาขององค์ความรู้เพื่อให้องค์ความรู้ที่นั้นเกิดความชัดเจน
4. จัดเก็บองค์ความรู้ (Store Knowledge) นำองค์ความรู้ที่ได้มาจัดเก็บไว้ในคลังองค์ความรู้เพื่อนำไปเผยแพร่สำหรับใช้งานต่อไป
5. จัดการองค์ความรู้ (Manage Knowledge) ระบบบริหารจัดการสำหรับการนำองค์ความรู้ไปใช้งาน
6. การเผยแพร่องค์ความรู้ (Disseminate Knowledge) เป็นการกระจาย เผยแพร่องค์ความรู้แก่บุคลากรในองค์กรเพื่อนำไปใช้แก้ปัญหา

ความสำเร็จในการจัดการองค์ความรู้ (KM Success)

การจัดการองค์ความรู้ให้มีประสิทธิภาพจะส่งผลประโยชน์ในหลาย ๆ ด้าน ดังนี้

1. เพิ่มประสิทธิภาพด้านเศรษฐกิจ (Economic Performance)
2. ปรับปรุงด้านเทคนิคและโครงสร้างพื้นฐานด้านระบบสารสนเทศขององค์กร (Technical and Organizational Infrastructure)
3. สร้างมาตรฐานการทำงาน และโครงสร้างองค์ความรู้ที่มีความยืดหยุ่น (Standard Flexible Knowledge Structure)
4. สร้างวัฒนธรรมที่เอื้อต่อการพัฒนาองค์ความรู้ในโอกาสต่อไป (Knowledge Friendly Culture)
5. มีวัตถุประสงค์และการใช้ภาษาที่ชัดเจน (Lear Purpose and Language)
6. เปลี่ยนแปลงวิธีการทำงานและกระตุ้นแนวทางในภาคปฏิบัติ (Change in Motivational Practices)
7. เพิ่มช่องทางหลากหลายสำหรับการส่งผ่านองค์ความรู้ภายในองค์กร (Multiple Channels for Knowledge Transfer)

8. การกระตุ้นการทำงานและกำลังใจแก่พนักงาน (Nontrivial Motivational Encouragement)
9. เพื่อนำองค์ความรู้ไปใช้สนับสนุนการบริหารงานระดับอาวุโส (Senior Management Support)

Support)

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นได้เกิดและสืบทอดกันมาในชุมชน เมื่อชุมชนเกิดการเปลี่ยนแปลงไปพร้อมกับสังคมสมัยใหม่ ภูมิปัญญาท้องถิ่นก็มีการปรับตัวเช่นเดียวกัน ปัจจุบันความรู้จำนวนมากได้สูญหายไปเพราะไม่มีการปฏิบัติสืบทอด เช่น การรักษาพื้นบ้านบางอย่าง การใช้ยาสมุนไพรบางชนิด เพราะหมอเก่งๆ ได้เสียชีวิตโดยไม่ได้ถ่ายทอดให้กับคนอื่น หรือถ่ายทอดแต่คนต่อมาไม่ได้ปฏิบัติ เพราะชาวบ้านไม่นิยมเหมือนสมัยก่อน ใช้ยาสมัยใหม่และไปหาหมอที่โรงพยาบาลหรือคลินิกกว่าจะหายดีกว่าหรือเครื่องเงิน เครื่องเงิน แม้จะยังเหลืออยู่ไม่น้อย แต่ก็ได้ถูกพัฒนาไปเป็นการค้าไม่สามารถรักษาคุณภาพและมีมือแบบดั้งเดิมไว้ได้ การลงแขกทำนาปลูกข้าวและปลูกสร้างบ้านเรือนก็เกือบจะหมดไป เนื่องจากการจ้างงานมากขึ้น แรงงานก็หายากกว่าแต่ก่อน ผู้คนอพยพย้ายถิ่น อีกทั้งการทำมาหากินก็เปลี่ยนจากการทำเพื่อยังชีพไปเป็นการผลิตเพื่อการขาย ผู้คนต้องการเงินเพื่อซื้อเครื่องบริโภคต่างๆ ทำให้สิ่งแวดล้อมเปลี่ยนไป สถานการณ์เช่นนี้ทำให้ผู้นำการพัฒนาหลายคนที่มีบทบาทสำคัญในระดับจังหวัด ระดับภาค และระดับประเทศเห็นถึงความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น หน่วยงานทางภาครัฐและเอกชนให้การสนับสนุน และการส่งเสริมให้มีการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ประยุกต์ และความรู้ใหม่เพื่อประโยชน์ของชุมชนและสังคมนั้น (ราชบัณฑิตยสถาน. ม.ป.ป. : 57)

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในภาพรวม หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ทักษะ และประสบการณ์ที่เกิดจากการเรียนรู้ การปรับตัว เลือกรสร ปรุงแต่ง สังคม และสืบทอดกันมาเป็นระยะเวลาอันมีลักษณะเฉพาะที่แสดงถึงความเป็นท้องถิ่นที่เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมกับทุกๆ เรื่องในการดำเนินวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับยุคสมัย (ยิ่งยง เทาประเสริฐ. 2542 : 11) ซึ่งจากการศึกษาของผู้เชี่ยวชาญ/นักวิชาการต่างๆ ถึงความหมายซึ่งครอบคลุม คำว่า ภูมิปัญญา ภูมิปัญญาชาวบ้าน ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาไทย มีความหมายในแนวเดียวกัน ดังนี้

ภูมิปัญญา (Wisdom) เป็นความคิดทางสังคมที่สำคัญอย่างยิ่ง ซึ่งสังคมจะดำรงอยู่ได้ยาวนานย่อมต้องมีภูมิปัญญาด้วยกันทุกสังคม สังคมไทยถือเป็นสังคมแก่จึงปรากฏภูมิปัญญาเช่นนี้จำนวนมาก ภูมิปัญญาเหล่านี้นอกจากแสดงความเป็นไทยแล้วยังเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญและพัฒนาการของคนในชาติ ทั้งนี้เพราะภูมิปัญญาเป็นสิ่งละเอียดอ่อน ชาติที่เจริญ มีสังคมที่สงบสุข ไม่ระส่ำระสายและมีความเป็นอิสระ จึงสามารถสร้างสรรค์และสั่งสมภูมิปัญญาเฉพาะตนขึ้นมาได้ (พระมหาวีระยุทธ ประสาทนอก. 2551)

กุลวิตรา กังคานนท์ และพัชรา อุตระกูล. (2531 : 9) ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับภูมิปัญญา คล้ายคลึงกันว่า ภูมิปัญญาเป็นเรื่องที่สั่งสมกันมาตั้งแต่อดีตและเป็นเรื่องของการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับสภาพแวดล้อม คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติโดยผ่านกระบวนการทางจารีต ประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่างๆ เพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์เหล่านี้ เป้าหมายคือเพื่อให้เกิดความสุขทั้งในส่วนที่เป็นชุมชน หมู่บ้าน และในส่วนที่เป็นปัจเจกของชาวบ้านเหล่านี้ ถ้าหากเกิดปัญหาทางด้านความไม่สมดุลกันขึ้นก็จะก่อให้เกิดความไม่สงบสุข เกิดปัญหาในหมู่บ้านและชุมชน

ธวัช ปุณโณทก (2531 : 40) กล่าวว่าภูมิปัญญา หมายถึง ประสบการณ์ในการประกอบอาชีพ ในการศึกษาเล่าเรียน การที่ชาวบ้านรู้จักวิธีการทำนา การไถนา การนำควายมาใช้ในการไถนา การรู้จักนวดข้าวโดยใช้ควาย รู้จักสานกระบุง ตะกร้า เอาไม้ไผ่มาทำเครื่องใช้ไม้สอยในชีวิตประจำวัน รวมทั้งรู้จักนำดินขี้กระต๊ามมาแช่น้ำคั้นให้เดือดแห้งเป็นเกลือสินเธาว์ก็เรียกว่าภูมิปัญญาทั้งสิ้น

ชลธิรา ศักยวัฒน์ (2534 : 10) ภูมิปัญญาเป็นผลึกขององค์ความรู้ที่มีกระบวนการสั่งสม สืบทอดกันมาช้านานมีที่หลากหลายไร้เอกภาพ แต่ประสมประสานกันจนเป็นเหลี่ยมมุมที่ไร้รสแสงคงทนและทำทลายตลอดเวลา ความรู้ว่าจะไม่เป็นเอกภาพ แต่ภูมิปัญญาจัดว่าเป็นเอกภาพ (Identity) นั่นเอง

นักวิชาการบางคนใช้คำว่าภูมิปัญญาพื้นบ้าน ให้ความหมายว่าเป็นองค์ความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ที่สั่งสมและสืบทอดกันมา อันเป็นความสามารถและศักยภาพในเชิงแก้ปัญหา การเรียนรู้ การปรับตัว และการสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่ เพื่อการดำรงอยู่รอดของเผ่าพันธุ์จึงเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติหรือเป็นวิถีชีวิตของชาวบ้าน (ยิ่งยง เทาประเสริฐ และธรา อ่อนชมจันทร์. 2537 : 20)

ภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) เกิดจากการสะสม การเรียนรู้มาเป็นระยะเวลานาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันทุกสาขาอาชีพ ไม่แยกเป็นวิชาแบบที่เรียน ฉะนั้นวิชาเกี่ยวกับเศรษฐกิจอาชีพ ความเป็นอยู่ การใช้จ่าย การศึกษาวัฒนธรรมจะผสมผสานกลมกลืนเชื่อมโยงกัน ไปหมด (ประเวศ วะสี. 2533 : 75)

สุจารี จันทรสุข (2531 : 25) กล่าวว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง วิธีการปฏิบัติซึ่งชาวบ้าน ได้มาจากประสบการณ์แนวทางแก้ปัญหาแต่ละเรื่อง แต่ละประสบการณ์ แต่ละสภาพแวดล้อม ซึ่งจะมีเงื่อนไขปัจจัยเฉพาะแตกต่างกันไป

พิมาน แม่นมินทร์. (2548 : 46) ได้ทำวิจัยแบบมีส่วนร่วมในประเทศแถบอเมริกาเหนือ ได้อธิบายว่า ศาสตร์ของประชาชนเรื่องพื้นบ้าน ความรู้ ประชาชน ภูมิปัญญาชาวบ้านนั้นเป็นความรู้ชาวบ้านที่ผ่านการปฏิบัติมาแล้วอย่างโชกโชนเป็นส่วนหนึ่งของมรดกทางวัฒนธรรมของกลุ่มนั้น

ความรู้ดังกล่าวไม่ได้จัดเข้าห้เก็บไว้ แต่เป็นความรู้ที่ปฏิบัติได้ มีพลังและมีความสำคัญยิ่งช่วยให้ชาวบ้านมีชีวิตอยู่รอดสร้างสรรค์ การผลิต และช่วยในด้านการทำงานเป็นสิ่งที่สะสมมากกว่าศตวรรษแล้ว เป็นโครงสร้างความรู้ที่มีหลักการมีเหตุและมีผลในตัวเอง

นอกจากคำว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน ยังมีการใช้คำว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) ซึ่งเป็นองค์ความรู้ความสามารถของชาวบ้านที่สั่งสม สืบทอดกันมา อันเป็นศักยภาพหรือความสามารถที่จะใช้แก้ปัญหา ปรับตัว เรียนรู้ และมีการสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่คือแก่นของสังคมที่จรรโลงสังคมให้อยู่รอดจนถึงปัจจุบัน

กระทรวงศึกษาธิการ (2543 : 2) ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในชีวิตของคนผ่านกระบวนการศึกษา สังเกต คิดวิเคราะห์จนเกิดปัญญา และตกผลึกเป็นองค์ความรู้ที่ประกอบกันขึ้นมาจากความรู้เฉพาะหลายๆ เรื่อง ความรู้ดังกล่าวไม่ได้แยกย่อยออกมาให้เป็นศาสตร์เฉพาะสาขาวิชาต่างๆ อาจกล่าวได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นจัดเป็นพื้นฐานขององค์ความรู้สมัยใหม่ที่จะช่วยให้เรียนรู้ แก้ไขปัญหา การจัดการ และการปรับตัวในการดำเนินชีวิตของคน ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชน และในตัวของผู้รู้เอง หากมีการสืบหาเพื่อศึกษาและนำมาใช้ก็จะเป็นที่รู้จักเกิดการยอมรับ ถ่ายทอด พัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคสมัยได้

กฤษณา วงศ์ยาศันต์ (2542 : 253) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ ความรู้หรือประสบการณ์ดั้งเดิมของประชาชนในท้องถิ่นที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาจากบรรพบุรุษหรือถ่ายทอดต่อกันมาจากสถาบันต่างๆ ในชุมชน

จารุวรรณ ธรรมวัตร (2543 : 1) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ แบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าแสดงถึงความเฉลียวฉลาดของบุคคลและสังคม ซึ่งได้สั่งสมและปฏิบัติสืบทอดกันมา ภูมิปัญญาจะเป็นทรัพยากรมนุษย์หรือองค์ความรู้ก็ได้

ธวัช ปุณโณทก (2531 : 40) ได้ให้ความหมายไว้ว่า เป็นความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมา ทั้งทางตรงคือ ประสบการณ์ด้วยตัวเองและทางอ้อมซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้ที่สะสมสืบทอดกันมา

วุฒิเลิศ เทวกุล (2538 : 9) ได้ให้นิยามเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่าเป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ซึ่งได้มาจากการเรียนรู้และประสบการณ์เป็นระยะเวลานาน และชาวบ้านได้นำความรู้เหล่านั้นมาใช้ในการแก้ไขปัญหาในการดำเนินชีวิต

สำเนียง สร้อยนาคพงษ์ (2539 : 23) ได้กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมิใช่เป็นการคิดค้นเพื่อการ “กลับไปสู่” สังคมแบบดั้งเดิม หากเป็นเพียงการถ่ายโยงประสบการณ์ซึ่งได้รับโดยตรงจากชาวบ้าน ออกมานำเสนอให้ผู้ทำงานพัฒนาทั้งหลาย ได้ตระหนักถึงภูมิปัญญาที่มีอยู่ในชาวบ้าน การปลูกสำนึกรับรู้ในคุณค่าทางการศึกษาของภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงนับเป็นเงื่อนไขในเบื้องต้น ที่จะส่งเสริมให้เกิด

การมีส่วนร่วมของท้องถิ่น หลักสูตรและกระบวนการการเรียนการสอนจะต้องสัมพันธ์สอดคล้อง
 ทั้งต่อพื้นฐานแวดล้อมและปัญหาของความต้องการในการพัฒนาประเทศไทยให้มีความเจริญรุ่งเรือง
 ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมนั้น

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยเป็นองค์ความรู้ของกลุ่มบุคคลท้องถิ่น และรวมถึง
 งานศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มีอยู่ในประเทศไทย แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้ (กระทรวงพาณิชย์.
 ออนไลน์ : 2552)

1. ภูมิปัญญาท้องถิ่นประเภทองค์ความรู้ของกลุ่มบุคคลท้องถิ่น เช่น การผลิตอาหาร
 และเครื่องดื่ม ผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร การผลิตผลิตภัณฑ์จากวัสดุเหลือใช้ และการผลิตผลิตภัณฑ์
 จากไม้ หิน โลหะ แก้ว เซรามิก ดินเผา เครื่องหนัง และอื่นๆ

2. ภูมิปัญญาท้องถิ่นประเภทงานศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน เช่น เรื่องเล่าพื้นบ้าน กวีนิพนธ์
 พื้นบ้าน ปริศนา พื้นบ้าน เพลงพื้นบ้าน ดนตรีพื้นบ้าน การฟ้อนรำพื้นบ้าน ละครพื้นบ้าน จิตกรรม
 พื้นบ้าน ประติมากรรมพื้นบ้าน หัตถกรรมพื้นบ้าน เครื่องแต่งกายพื้นบ้าน และสิ่งทอพื้นบ้าน ซึ่งมี
 กระบวนการที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นจำแนกได้ 3 ลักษณะ คือ

2.1 ลักษณะที่ 1 ภูมิปัญญาที่มีความเกี่ยวข้องกับการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์
 กับธรรมชาติแวดล้อม

2.2 ลักษณะที่ 2 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคมหรือการจัดการความสัมพันธ์ระหว่าง
 มนุษย์กับมนุษย์

2.3 ลักษณะที่ 3 ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบการผลิตหรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะ
 มุ่งเน้นระบบการผลิตเพื่อพึ่งตนเอง (รัตนะ บัวสนธิ. 2539 : 2)

ดังนั้นภูมิปัญญา ภูมิปัญญาชาวบ้าน หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นถือเป็นรากฐานของความรู้
 ชาวบ้าน (เสรี พงศ์พิศ. 2529 : 18) ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นจะเป็นความรู้ความสามารถในการ
 ดำเนินชีวิตอยู่ในพื้นที่นั้นๆ โดยใช้สติปัญญาสั่งสมความรู้อย่างหลากหลายผสมผสานกลมกลืน
 ระหว่างศาสนา สภาพภูมิอากาศ สภาพแวดล้อมการประกอบอาชีพ และอื่นๆ ซึ่งกระบวนการเหล่านี้
 สืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคนนั่นเอง

ที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่น

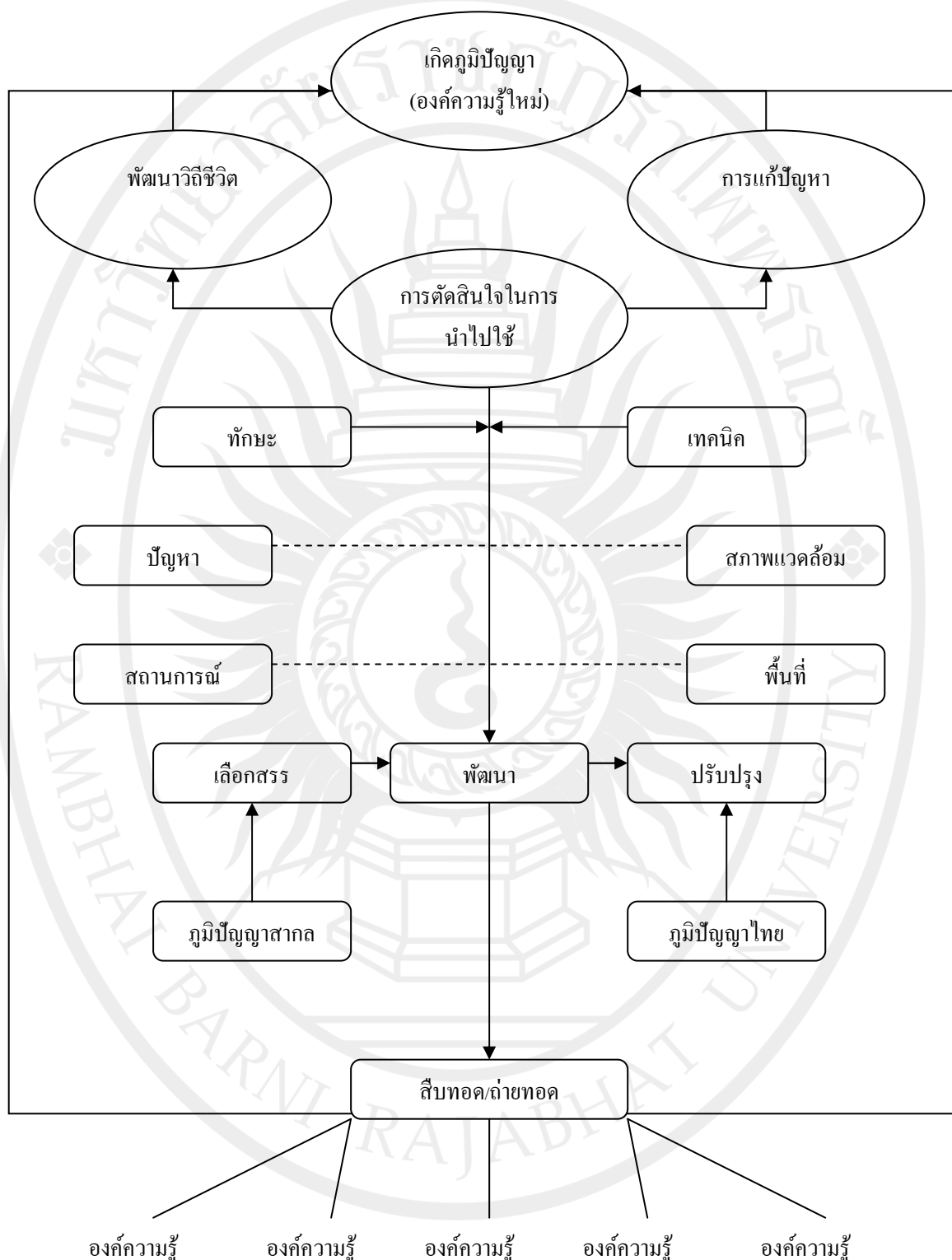
ที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่นมาจากวัฒนธรรมชุมชนเป็นความรู้ความสามารถของชาวบ้าน
 ในชุมชนต่อการดำรงชีวิตที่สั่งสมกันมาจนกลายเป็นวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตของชุมชน
 ซึ่งมีเอกลักษณ์องค์รวมเชื่อมโยงทุกสิ่งทุกอย่างเข้าด้วยกัน แสดงออกถึงการเกื้อกูลระหว่างคนกับ
 ธรรมชาติ รวมทั้งคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยเริ่มต้นจากสิ่งที่ชาวบ้านเป็นอยู่เพื่อให้ชุมชนสามารถ
 พึ่งตนเองได้ มีอิสระในการคิด ตัดสินใจ ลงมือปฏิบัติโดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนให้มากที่สุด

และสอดคล้องกับวิถีชีวิตวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น (ประเวศ วะสี. 2533 : 32) ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีการถักทอมาจากประสบการณ์ของชาวบ้านซึ่งเกี่ยวกับความเป็นจริงทางสังคม ในวิถีชีวิตแบบพื้นบ้าน มีมรดกทางวัฒนธรรมเป็นแนวทางพื้นฐานทำให้ชาวบ้านเข้าใจความเป็นจริงของชีวิต ทั้งนี้ วิจิต นันทสุวรรณ (2528 : 8-10) ได้กล่าวถึงที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่ามีลักษณะ 3 ประการ คือ

1. การถ่ายทอดประสบการณ์ระหว่างวัย ในแง่ของชุมชนในหมู่บ้าน คนๆ หนึ่งตั้งแต่เกิดจนถึงเสียชีวิตมีการแบ่งลำดับทางวัยวุฒิเป็น 5 ช่วง คือ ช่วงวัยเด็ก ช่วงวัยหนุ่มสาวจนถึงบวชเรียน ช่วงแต่งงานมีครอบครัว ช่วงวัยกลางคน และช่วงวัยชรา โดยทั้ง 5 ช่วงมีการถ่ายทอดประสบการณ์กันตลอด
2. การเกี่ยวข้องกับสถาบันต่างๆ ซึ่งชุมชนเป็นสถาบันที่สะสมประสบการณ์ ภูมิปัญญาที่คนรุ่นหนึ่งได้สรุปไว้และถ่ายทอดให้คนอีกรุ่นหนึ่ง สถาบันต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในวิถีชีวิตของชาวบ้าน และมีบทบาทในการถ่ายทอดภูมิปัญญาและประสบการณ์ คือ ครอบครัว วัด การทำมาหากิน และมีพิธีกรรมต่างๆ
3. การเรียนรู้เชิงประจักษ์ลักษณะเด่นของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการถ่ายทอดประสบการณ์ต่างๆ ทางสังคมแล้ว ความเข้าใจนั้นมาจากการได้รู้ได้เห็น การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ในตลอดช่วงชีวิต การสะสมจากการปฏิบัตินี้ ทำให้ประจักษ์ชัดถึงการสะสมจากประสบการณ์การเข้าร่วมและเรียนรู้ไปพร้อมๆ กับการขับเคลื่อนของวิถีชีวิตชุมชน

การเกิดของภูมิปัญญา

การเกิดของภูมิปัญญา มีกระบวนการที่เกิดจากการสืบทอด ถ่ายทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมในชุมชนท้องถิ่นต่างๆ แล้วพัฒนา เลือกรองร ปรับปรุงองค์ความรู้เหล่านั้นจนเกิดทักษะ และความชำนาญที่สามารถแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัยแล้วเกิดภูมิปัญญา (องค์ความรู้ใหม่) ที่เหมาะสมและสืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด ดังภาพประกอบ 2 (สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ. 2541 : 11)

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี

ภาพประกอบ 2 การเกิดของภูมิปัญญา

ที่มา : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. 2541 : 11

องค์ประกอบของภูมิปัญญา

เอี่ยม ทองดี (2542 : 5-6) ได้กล่าวว่า ภูมิปัญญาจะมีลักษณะเป็นนามธรรมอย่างน้อยต้องประกอบด้วยองค์ประกอบต่างๆ ดังนี้

1. ความคิด เป็นสิ่งที่มีติดตัวมาแต่กำเนิดที่เรียกว่า Cognitive System ซึ่งประกอบด้วยระบบประสาท ระบบสมอง และต่อมต่างๆ ทำหน้าที่ออกคำสั่งให้แก่วิทยา นักมนุษยวิทยาเชื่อว่าเป็นการทำงานที่อยู่นอกเหนือจากการบงการของร่างกาย หมายถึง ทั้งส่วนที่เป็นจินตนาการและผลของการวิเคราะห์ สังเคราะห์จากและสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคมวัฒนธรรม ซึ่งความคิดดังกล่าวนี้จะเป็นแหล่งสำคัญหรือที่มาของความรู้อันเป็นองค์ประกอบของภูมิปัญญาในลำดับถัดไป

2. ความรู้ มีการนำมาใช้ในลักษณะต่างๆ เช่น องค์ความรู้ ภูมิความรู้ ปราชญ์อยู่ในแนวคิด ทฤษฎีญาณวิทยาที่ว่าด้วยทฤษฎีแห่งความรู้ การสืบค้นกำเนิดแห่งความรู้ และธรรมชาติของความรู้ การหาคำตอบว่าตรงกับความเป็นจริงหรือไม่ หรือว่าความรู้เป็นเพียงการพิจารณาเทียบเคียง ซึ่งไม่ตรงกับข้อเท็จจริงและยังสืบค้นความรู้เรื่องเวลา อวกาศ เนื้อสาร สัมพันธภาพ และความเป็นเหตุเป็นผล องค์ความรู้เป็นหมวดๆ ความรู้ หรือองค์ความรู้เป็นองค์ประกอบหนึ่งของภูมิปัญญาที่กล่าวมาข้างต้น

3. ความเชื่อเป็นพื้นฐานสำคัญยิ่งของสังคมมนุษย์ โดยมนุษย์แต่ละกลุ่มจะมีความเชื่อแตกต่างกันไป ซึ่งความเชื่อก็คือ ความศรัทธาหรือความยึดมั่นถือมั่น เป็นแกนสำคัญในการดำเนินชีวิต และมั่นคงของสังคม ความเชื่อมีหลายระดับทั้งในการดำเนินชีวิตประจำวันอันเป็นความเชื่อโดยทั่วไป และความเชื่อที่เกี่ยวกับจิตวิญญาณ โลกนี้ โลกหน้า ความดี ความชั่ว นรก สวรรค์ ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งในภูมิปัญญา

4. ค่านิยม คือ สิ่งที่คนสนใจ ความปรารถนาอยากมี อยากเป็นที่ยกย่องสรรเสริญ หรือเป็นสิ่งที่บังคับต้องทำและปฏิบัติ มีความรักและมีความสุขเมื่อได้เห็นหรือได้สิ่งนั้น ค่านิยมจึงเป็นพื้นฐานของการจัดรูปแบบพฤติกรรมที่ปรากฏอยู่ภายใน และแสดงออกเป็นพฤติกรรมในลักษณะต่างๆ ทางกายและความคิด โดยสรุปค่านิยมคือ สิ่งในกลุ่มสังคมหนึ่งๆ เห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีมีค่าควรแก่การกระทำยกย่องหรือเห็นว่าถูกต้องดีงาม ค่านิยมเป็นพื้นฐานสำคัญทางภูมิปัญญาเป็นบ่อเกิดของพฤติกรรมของบุคคลแต่ละสังคม

5. ความเห็น คือ ภาวะที่เกิดขึ้นจากบุคคลหรือชุมชนพิจารณาและใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้วจึงลงมติตัดสินใจว่าควรแสดงออกในลักษณะอย่างไร เช่น เห็นด้วย ทำตาม ขอมรับ ปฏิเสธ ร่วมมือ กระทำหรือดำเนินการ ฯลฯ ด้วยเห็นว่าดี ชั่ว เหมาะสม ไม่เหมาะสม เป็นต้น ซึ่งความเห็นในลักษณะดังกล่าวนี้เป็นภูมิปัญญาประการหนึ่งที่มีผลสำคัญยิ่งต่อพฤติกรรมที่แสดงออกมาทั้งกาย วาจา และจิตใจ

6. ความสามารถ หมายถึง ศักยภาพและประสิทธิภาพที่มีอยู่ภายในบุคคล เช่น ชุมชนในการที่จะจัดการเรื่องใดเรื่องหนึ่งในลักษณะเดียวกันกับสิ่งที่เรียกว่า พรสวรรค์ ซึ่งเป็นผลมาจากลักษณะทางกายและจิตใจร่วมกัน โดยแต่ละคนหรือชุมชนย่อมจะต้องแตกต่างกัน ฉะนั้นความสามารถจึงเป็นภูมิปัญญาอีกประการหนึ่ง

7. ความฉลาดมีไหวพริบ หมายถึง ทักษะที่ปรากฏอยู่ภายในจิตใจ หรือจิตวิญญาณเป็นสิ่งที่สามารถนำมาใช้แก้ไข ป้องกัน ควบคุมสถานการณ์ต่างๆ ไม่ให้เกิดเป็นปัญหาขึ้นหรือให้เป็นไปตามที่ตนเองหรือชุมชนต้องการ

ดังนั้น องค์ประกอบของภูมิปัญญาจึงมีส่วนสำคัญทำให้ภูมิปัญญาที่มีอยู่เกิดคุณค่าควรแก่ความภูมิใจ ซึ่งได้แก่ ความคิดที่เกิดจากการจินตนาการจากสภาพแวดล้อมที่มีอยู่ในสังคม ความรู้ อาจเกิดจากภูมิความรู้ที่ได้จากการทดสอบทดลองหลายครั้งจน ได้ความรู้ที่แท้จริง ความเชื่อมั่นอันเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตที่มีบาปบุญคุณ โทษ และจิตวิญญาณเข้ามาเกี่ยวข้อง ค่านิยมที่คนในสังคมให้การยกย่องเชิดชูว่าเป็นสิ่งดีงามควรค่าแก่การอนุรักษ์ให้มีการสืบทอดแก่ลูกหลาน ความเห็นเกิดจากการพิจารณาอย่างรอบคอบของชุมชนจนเกิดการยอมรับด้วยความจริงใจ ความสามารถอันเกิดจากพรสวรรค์หรือการฝึกฝนจนสามารถแก้ปัญหาของชุมชนได้ ความฉลาดมีไหวพริบการแก้ไขปัญหา ย่อมที่เกิดขึ้นย่อมเป็นส่วนประกอบของภูมิปัญญาทั้งสิ้น (พระมหาวิระยุทธ ประสาทนอก. 2551 : 8)

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2535 : 77-78) ได้แบ่งลักษณะที่สำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นเอาไว้ 5 ลักษณะ คือ

1. ภูมิปัญญาเป็นความรู้เกี่ยวกับเรื่องหรือหน่วยสังคมใด ๆ เป็นข้อมูลเนื้อหาสาระเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ เช่น ความรู้เกี่ยวกับครอบครัว ผู้หญิง ผู้ชาย เป็นต้น
2. ภูมิปัญญาเป็นความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องใดๆ ของสังคมนั้นมีความเชื่ออาจยังไม่มีข้อพิสูจน์ยืนยันว่าถูกต้อง
3. ภูมิปัญญา คือ ความสามารถหรือแนวทางในการแก้ปัญหาหรือป้องกันปัญหาเกี่ยวกับหน่วยสังคมใดที่จะกล่าว เช่น ความสามารถในการสร้างความสัมพันธ์อันดีในครอบครัว เป็นต้น
4. ภูมิปัญญาทางวัตถุ เช่น เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ในครอบครัว เป็นต้น
5. ภูมิปัญญาทางพฤติกรรม เช่น การกระทำ ความประพฤติ การปฏิบัติของคนในครอบครัว จนทำให้ครอบครัวสามารถดำรงอยู่ได้

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536 : 3) ได้แบ่งลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ 4 ประการ คือ

1. ความรู้และระบบความรู้ ภูมิปัญญาเป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้านเล็งเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นระบบความรู้ที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ฉะนั้นในการศึกษาต้องดูความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ นั้นอย่างไร

2. การสั่งสมและการกระจายความรู้ ภูมิปัญญาเกิดการสั่งสมและกระจายความรู้นั้น ไม่ได้ลอยอยู่เฉยๆ แต่ถูกนำมาบริการคนอื่น เช่น หมอพื้นบ้าน ชุมชน สั่งสมความรู้ทางการแพทย์ไว้ในตัวบุคคลๆ หนึ่ง โดยมีกระบวนการที่ทำให้สั่งสมความรู้

3. การถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นไม่ได้มีสถาบันถ่ายทอดความรู้แต่มีกระบวนการที่ถ่ายทอดซ้ำซ้อน ถ้าต้องการเข้าใจภูมิปัญญาท้องถิ่น จำเป็นต้องทำความเข้าใจกระบวนการถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นด้วย

4. การสร้างสรรค์และปรับปรุงระบบความรู้ของชาวบ้านไม่ได้หยุดนิ่งอยู่กับที่แต่ถูกปรับเปลี่ยนตลอดเวลาโดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้านนั่นเอง

ประเภทภูมิปัญญาท้องถิ่นแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม คือ (มณีนีภา ชุตินุตร. 2538 : 21)

1. คติ ความคิด ความเชื่อ และหลักการเป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ที่ถ่ายทอดกันมา
2. ศิลปะ วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นแบบแผนของการดำเนินชีวิตที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา

3. การประกอบอาชีพในแต่ละท้องถิ่นที่ได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับเวลา

4. แนวคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีที่สมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาใช้ในชุมชนเป็นอิทธิพลของความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

สถาบันราชภัฏนครปฐม (2545 : 22) ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ดังนี้

1. ด้านเกษตรกรรม เช่น การเพาะปลูก การขยายพันธุ์พืช การเลี้ยงสัตว์ การเกษตรผสมผสาน การทำไร่นาสวนผสม การปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

2. ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม เช่น การจักสาน ทอเสื่อ สานกระด้ง การช่าง การทอผ้า เป็นต้น

3. ด้านการแพทย์แผนไทย เช่น หมอสมุนไพร หมอยากลางบ้าน หมอนวดแผนโบราณ และหมอชาหม้อ เป็นต้น

4. ด้านการจัดสรรทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การทำแนวปะการังเทียม และการอนุรักษ์ป่าชายเลน เป็นต้น

5. ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน เช่น ผู้นำในการจัดกองทุนของชุมชน ผู้นำในการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการรักษายาบาล เป็นต้น

6. ด้านศิลปวัฒนธรรม เช่น วาดภาพ (จิตรกรรม) การปั้น (ประติมากรรม) นาฏศิลป์ ดนตรี การแสดง และการละเล่นพื้นบ้าน เป็นต้น

7. ด้านภาษาและวรรณกรรม เช่น ความสามารถในการอนุรักษ์และสร้างผลงานด้านภาษา วรรณกรรมท้องถิ่น และการจัดทำสารานุกรมภาษา เป็นต้น

8. ด้านปรัชญา ศาสนา และประเพณี เช่น ความสามารถประยุกต์และปรับใช้หลักธรรม คำสอนทางศาสนา ปรัชญาความเชื่อ และประเพณีคุณค่าให้เหมาะสมต่อบริบททางเศรษฐกิจ สังคม การถ่ายทอดวรรณกรรม คำสอน และการประยุกต์ประเพณีบุญ เป็นต้น

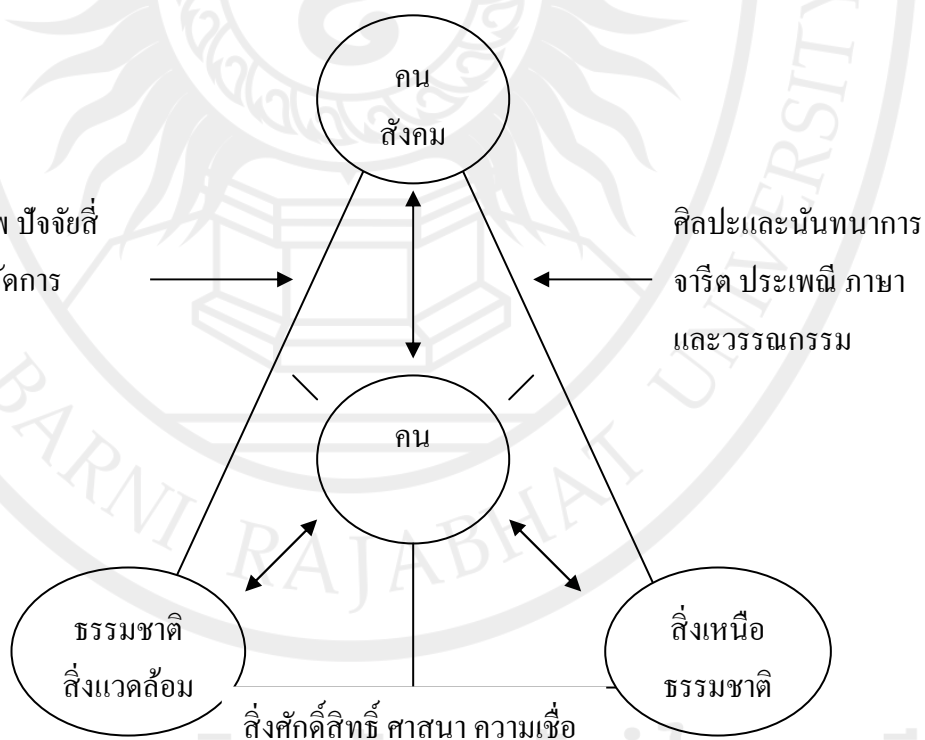
9. ด้านโภชนา เช่น ความสามารถในการเลือกสรร ประดิษฐ์และปรุงแต่งอาหารและยา ได้เหมาะสมกับความต้องการของร่างกายในสภาวะการณ์ต่างๆ ตลอดจนผลิตเป็นสินค้าบริการส่งออก ที่ได้รับความนิยมมาก เป็นต้น

10. ด้านองค์กรชุมชน เช่น ร้านค้าชุมชน ศูนย์สาธิตการตลาด กลุ่มออมทรัพย์ องค์กรด้านการตัดเย็บเสื้อผ้า กลุ่มจักสาน และกลุ่มผ้าทอ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ของภูมิปัญญา

จากความหมายและลักษณะของภูมิปัญญาตามที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว ซึ่งภูมิปัญญาสามารถสะท้อนออกมาใน 3 ลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกันได้แก่

1. ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม สัตว์ และพืชธรรมชาติ
2. ความสัมพันธ์ของคนกับคนอื่นที่อยู่ร่วมกันในสังคม หรือชุมชน
3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติที่ไม่สามารถสัมผัสได้

ภาพประกอบ 3 ความสัมพันธ์ของภูมิปัญญา

ที่มา : ยิ่งยง เทาประเสริฐ. 2542 : 18

ทั้ง 3 ลักษณะนี้ คือ สามมิติของวิถีชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งสะท้อนออกมาถึงภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตอย่างมีเอกภาพเหมือนสามมุมของรูปสามเหลี่ยม ภูมิปัญญาจึงเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของคนไทย ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นชัดเจนดังภาพประกอบ 3 จะเห็นได้ว่าลักษณะภูมิปัญญาที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม แสดงออกในลักษณะของภูมิปัญญาในการดำเนินวิถีชีวิตขั้นพื้นฐานด้านปัจจัยสี่ การบริหารจัดการองค์กร ตลอดจนการประกอบอาชีพต่างๆ เป็นต้น ทั้งนี้ภูมิปัญญาที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนอื่นในสังคมแสดงออกมาในลักษณะจารีต ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศิลปะและนันทนาการ ภาษา และวรรณกรรม ตลอดจนการสื่อสารต่างๆ

ส่วนภูมิปัญญาที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ จะแสดงออกมาในลักษณะของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศาสนา และความเชื่อต่างๆ สรุปได้ว่าภูมิปัญญาจะเป็นองค์ความรู้ ความสามารถ และทักษะของกลุ่มนั้นๆ ที่เกิดจากการสังสมประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการเลือกสรร เรียนรู้ ปรุ้งแต่ง และถ่ายทอดสืบต่อกันมา เพื่อใช้แก้ปัญหาและพัฒนาวิถีชีวิตของคนไทยให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับยุคสมัย (ยิ่งยง เทาประเสริฐ, 2542 :18-19)

การถ่ายทอดภูมิปัญญา

การสร้างสรรค์และสังสมภูมิปัญญาเป็นกระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์ท่ามกลางสภาพแวดล้อมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่มีการพัฒนามายาวนาน แม้สังคมมนุษย์จะมีการเปลี่ยนแปลงไป แต่มนุษย์ยังคงมีการเรียนรู้และคงอยู่เสมอ

1. กระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2536 : 46-48) ได้ศึกษาวิเคราะห์และประมวลลักษณะการเรียนรู้ของชาวบ้าน จนก่อเกิดการพัฒนาภูมิปัญญาไว้ ดังนี้

1.1 เริ่มแรกในบรรพกาล มนุษย์เรียนรู้ที่จะดำรงและรักษาเผ่าพันธุ์ของตนให้อยู่รอดด้วยการลองผิดลองถูก เรียนรู้ในการหาอาหาร การต่อสู้กับภัยธรรมชาติ การรักษาพยาบาลการเจ็บป่วย การต่อสู้เพื่อแย่งชิงสิ่งของหรือที่อยู่ระหว่างมนุษย์ด้วยกันและเผชิญโชคด้วยการเลียนแบบต่างๆ เมื่อประสบความสำเร็จแล้วก็จะถึงกับชีวิตดับหรือบาดเจ็บ แต่ถ้าสำเร็จก็ได้อาหารหรือสิ่งของ เป็นต้น จากประสบการณ์ของการลองผิดลองถูก มนุษย์ก็สะสมความรู้ความเข้าใจของตนไว้แล้วถ่ายทอดส่งต่อแก่ลูกหลานของตน เมื่อเวลาผ่านไปสิ่งที่ประพศติปฏิบัติก็กลายเป็นจารีตธรรมเนียมหรือข้อห้ามทางวัฒนธรรมของกลุ่มนั้น ๆ เมื่อเวลาผ่านไปมนุษย์อาจลืมเหตุผลที่มาของธรรมเนียมปฏิบัติไปแล้วรู้เพียงแค่ว่าในสังคมของคนประพศติปฏิบัติเช่นนั้น จึงอยู่รอดปลอดภัยหรือแก้ไขปัญหาได้ ความรู้และประสบการณ์เหล่านี้ได้รับการทดสอบอยู่ตลอดเวลาในการดำเนินชีวิตจริง บ่อยครั้งที่ภูมิปัญญา

เหล่านี้ใช้การต่อไปไม่ได้เพราะเหตุปัจจัยเปลี่ยนไป ซึ่งสถานการณ์เปลี่ยนไปมนุษย์ต้องใช้ปัญญา ขบคิดแก้ไขปัญหาได้ก็จะจดจำความคิดและวิธีปฏิบัตินั้นไว้ต่อไป ถ้าล้มเหลวก็จะเป็นข้อห้าม ด้วยการสั่งสมประสบการณ์ดังกล่าว มนุษย์ก็สั่งสมปัญญาในการดำรงชีวิตไว้มากขึ้นและเล็กลง

2. มนุษย์เรียนรู้ด้วยการลงมือทำจริง ในสถานการณ์สิ่งแวดล้อมที่มีอยู่จริง เช่น การเดินทาง การปลูกพืช การสร้างบ้าน และการต่อสู้ เป็นต้น ยกตัวอย่างเช่น ชาวบ้านในภาคเหนือของประเทศไทย เรียนรู้จากการร่วมกันจัดระบบเหมืองฝายเพื่อการกสิกรรมในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำระหว่างเขา แล้วค่อย ๆ พัฒนาขึ้นเป็นระบบความสัมพันธ์ในการแบ่งปันน้ำระหว่างคนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในลุ่มแม่น้ำเดียวกัน ชาวอีสานเรียนรู้ที่จะแสวงหาแหล่งดินค้ำน้ำชุ่มเป็นที่ทำกินหรือขุดสระไว้เป็น บาราย รอบทิวสถาน เพื่อเลี้ยงชุมชน ชาวบ้านภาคกลางเรียนรู้ที่จะอยู่กับภาวะน้ำหลาก น้ำท่วม และน้ำลด ด้วยการปลูกเรือยนต์สูงเดินทางด้วยเรือ และทำนา ทำไร่ ให้สอดคล้องกับฤดูกาล ส่วนชาวบ้านภาคใต้เรียนรู้ที่จะพึ่งพากันระหว่างคนอยู่ต่างถิ่น ต่างทำเลกันในเขตเชิงเขา ลุ่มน้ำ และชายทะเลด้วยการผูกไมตรี แลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างพื้นที่ การเรียนรู้และสะสมประสบการณ์ต่าง ๆ ไว้ในสถานการณ์จริง และส่งต่อไปยังรุ่นลูกหลานแบบค่อยเป็นค่อยไปจนกลางเป็นธรรมเนียมหรือวิถีปฏิบัติ

3. การถ่ายทอดความรู้ ซึ่งมาจากการลงมือปฏิบัติจริงและได้พัฒนาถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นหลังด้วยการสาธิตวิธีการ การสั่งสอนด้วยการบอกเล่า (Oral Tradition) ในรูปของเพลงกล่อมเด็ก คำพังเพย สุภาษิต และการสร้างองค์ความรู้เป็นลายลักษณ์อักษร (Literary Tradition) ซึ่งโดยทั่วไป การถ่ายทอดภูมิปัญญาของชาวบ้านทุกภาคจะนิยม 2 วิธี คือ สาธิตวิธีการ และสอนในลักษณะบอกเล่า ในกรณีที่เป็นศิลปะวิทยาการระดับที่มีความซับซ้อนหรือลึกซึ้ง จึงจะใช้วิธีลายลักษณ์ในรูปของตำรา เช่น ตำรายา ตำราปลูกบ้าน ตำราโหราศาสตร์ หรือผูกเป็นวรรณกรรมคำสอน คำดักเตือน สุภาษิต คำมือนี่ เป็นต้น การถ่ายทอดโดยวาจาและลายลักษณ์อักษรหรือการสาธิตไม่ตายตัว แต่จะปรับเปลี่ยนไปตามเหตุและปัจจัยที่อยู่ในการรับรู้ของเจ้าของวัฒนธรรม บางกรณีความรู้ที่สั่งสมไว้ก็อาจลบลอยหรือสูญหายไป

4. การเรียนรู้โดยพิธีกรรม กล่าวในเชิงจิตวิทยา พิธีกรรมมีความศักดิ์สิทธิ์และมีอำนาจโน้มน้าวให้คนมีส่วนร่วมรับคุณค่าและแบบอย่างพฤติกรรมที่ต้องการเน้นความเข้าใจไว้ในตัวเป็นการตอบย้ำความเชื่อ กรอบศีลธรรม จรรยาของกลุ่มชน แนวปฏิบัติและความคาดหวังโดยไม่ต้องใช้การจำแนกแจกแจงเหตุผล แต่ใช้ศรัทธาความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมเป็นการสร้างแสดงความเชื่อและพฤติกรรมที่พึงประสงค์ ถึงแม้จะเน้นผลที่เกิดต่อสำนึกของผู้มีส่วนร่วมเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้พิธีสืบชะตาแม่น้ำ สืบชะตาเมือง บวชต้นไม้ บวชป่า พิธีอุปสมบท พิธีบังสกุล เป็นต้น จึงเกิดผลทางใจแก่ผู้ร่วมพิธีและมีผลในการวางบรรทัดฐานความประพฤติ ตลอดจนควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคมเป็นอันมาก รวมทั้งตอกย้ำความสำคัญของคุณค่าทางสังคม

อย่างมีพลังด้วยพิธีกรรม จึงมิใช่เรื่องเหลวไหลหรือมงายแต่เป็นกรรมวิธีในทางวัฒนธรรมที่มีผลในการปลูกฝัง บ่มเพาะความเชื่อ คุณค่าและแนวทางประเพณีที่พึงประสงค์ตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมประเพณี แม้แต่ในสังคมสมัยใหม่ที่นับถือว่าเป็นเหตุเป็นผลต่อกันของสรรพสิ่ง และให้ความสำคัญต่อข้อมูลเชิงประจักษ์ พิธีกรรมก็ยังมีคุณค่าต่อการเรียนรู้ทางจิตวิญญาณอยู่นั่นเอง เพราะมนุษย์ก็ยังคงเป็นมนุษย์ที่มีใต้อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของวิทยาศาสตร์ฝ่ายเดียว

5. ศาสนาทั้งในด้านหลักคำสอน ศีลวัตรปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมและกิจกรรมทางสังคม ที่มีวัดเป็นศูนย์กลางชุมชน ในเชิงการเรียนรู้ล้วนมีส่วนต่อกำภูมิปัญญาที่เป็นอุดมการณ์แห่งชีวิต ในกรอบและบรรทัดฐานความประพฤติและความมั่นคง ความอบอุ่นทางจิตใจเป็นที่ยึดเหนี่ยวแก่คน ในการเผชิญชีวิตบนความไม่แน่นอนอันเป็นสัจธรรมอย่างหนึ่งของสถาบันศาสนา จึงมีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ของคนที่อยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะ สำหรับพระพุทธศาสนาในขั้นปฐมัตถ์ก็มีผลต่อการพัฒนาจิตวิญญาณให้อิสระจากความทุกข์ยากทั้งปวง สำหรับบุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติ ศาสนาจึงเป็นหลักในการหล่อหลอมบ่มเพาะทั้งความประพฤติ สติปัญญา และอุดมการณ์แห่งชีวิตไปพร้อมกัน ถือได้ว่าเป็นการศึกษาที่มีลักษณะเป็นองค์รวมและมีอิทธิพลต่อชีวิตของคนที่นับถือศาสนานั้นๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม อีกทั้งเป็นแก่นและกรอบในกระบวนการจัดเกล้าทางสังคม (Socialization) ด้วย อย่างไรก็ตามสถาบันศาสนาอ่อนกำลังมากในปัจจุบันและอนาคต เนื่องจากเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอกหลายประการวิถีชีวิตที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาทางจิตวิญญาณกับวิถีชีวิตที่ให้ความสำคัญกับวัตถุนิยมและบริโภคนิยมเดินสวนทางกันและขัดแย้งกัน เมื่อเป็นเช่นนี้จุดมุ่งหมายของกระบวนการเรียนรู้ก็เดินสวนทางกันไปด้วย

6. การแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกันทั้งในด้านชาติพันธุ์ ถิ่นฐานการทำกิน รวมไปถึงการแลกเปลี่ยนกับคนต่างวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัว มีความคิดใหม่ วิธีการใหม่เข้าผสมผสานกลมกลืน ขัดแย้งบ้าง แต่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลาย กว้างขวางในด้านสาระ รูปแบบและวิธีการ กระบวนการเรียนรู้ของคนในสังคมจึงมีพลวัตโลดโผน กว่าเดิม ส่วนหนึ่งไปกับกระแสเทคโนโลยีข้อมูลข่าวสารที่ทันสมัย ส่วนหนึ่งไปกับโลกกายภาพ หรือธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และอีกส่วนหนึ่งมุ่งมั่นไปทางจิตวิญญาณ ขณะเดียวกันก็มีการกระจายเครือข่ายและการขยายตัวของการเรียนรู้อย่างกว้างขวางหลากหลายอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน สังคมไทยจึงกลายเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ที่มีทางเลือก (Options) ให้แสวงหามากมายไม่รู้จบ และมีเครือข่ายแห่งการเรียนรู้ที่มีภูมิปัญญาทั้งเก่าและใหม่ให้พิจารณาอย่างเอนกอนันต์

7. การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Culture Reproduction) การแก้ปัญหาทั้งทางด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และสังคมได้มีคนพยายามเลือกเฟ้นความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดต่อกันมา ในสังคมมาผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมให้สอดคล้องกับฐานความเชื่อเดิม ขณะเดียวกันก็แก้ปัญหาในบริบทใหม่ได้ในระดับหนึ่ง การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมจึงเป็นกระบวนการเรียนรู้เอกลักษณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นตลอดเวลาในสังคม

การจัดการภูมิปัญญาไทย

การจัดการภูมิปัญญาไทยแบ่งออกได้เป็น 3 อย่าง คือ (พีรเดช ทองอำไพ. ออนไลน์ : ม.ป.ป.)

1. การอนุรักษ์ มีอยู่ยังไม่ตาย แต่กำลังจะหมดไป อนุรักษ์เพื่อให้หยุดยั้งตรงนั้น หรือให้ลดน้อยลงในอัตราที่ช้าลง
2. การรื้อฟื้น ตายไปแล้ว หาไม่เจอแล้ว แต่เห็นว่าจำเป็นและสำคัญ ต้องรื้อและพัฒนาขึ้นมาใหม่ จนกระทั่งกลายเป็นภูมิปัญญาที่ร่วมสมัย หรือใช้ได้ในปัจจุบัน
3. นำภูมิปัญญาของเดิมที่มีอยู่พัฒนาต่อยอดขึ้นไป

ซึ่งทั้ง 3 แนวทางนี้คือแนวทางในการจัดการภูมิปัญญาไทย เพราะฉะนั้นแยกประเภทให้ออก เพราะแต่ละอย่างจะมีกิจกรรมในการทำที่ไม่เหมือนกัน มีกลยุทธ์ หรือวิธีการไม่เหมือนกัน ประเด็นนี้ต้องแยกให้ออกว่าสิ่งใดอนุรักษ์ สิ่งใดต้องรื้อฟื้น และสิ่งใดที่พัฒนาต่อยอดได้

ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมความรู้ และประสบการณ์อันยาวนานโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ลักษณะต่าง ๆ แล้วเลือกสรรนำมาประพฤติปฏิบัติ ปรับปรุง พัฒนาให้เหมาะสมกับวิถีชีวิตของตนเอง และคนในสังคม แล้วถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน ด้วยวิธีการที่หลากหลาย ซึ่งวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาโดยทั่วไปที่นิยมใช้กันในทุกภูมิภาค ได้แก่ สาธิตวิธีการ การสั่งสอนด้วยการบอกเล่า หรือการสอนด้วยวาจา ในรูปของเพลงกล่อมเด็ก คำพังเพย สุภาษิต และการสร้างองค์ความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์ ในรูปของตำรา เช่น ตำรายา ตำราปลูกบ้าน ตำราโหราศาสตร์ ฯลฯ หรือผูกเป็นวรรณกรรม คำสอน คำดัก ภาษิต คู่มือ แผนที่ และตำนาน นิทาน ฯลฯ นอกจากวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาดังกล่าวแล้วยังใช้วิธีฝึกปฏิบัติ วิธีบรรยายประกอบการสาธิต วิธีบอกเล่า/บรรยาย วิธีเรียนรู้ด้วยตนเองจากสื่อต่างๆ วิธีจัดเป็นรูปแหล่งเรียนรู้ และวิธีถ่ายทอดโดยใช้การแสดงพื้นบ้านเป็นสื่ออีกด้วย

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่นิยมใช้กันอยู่ทุกภูมิภาคมีดังต่อไปนี้

1. การบอกเล่า บรรยายด้วยวาจาเป็นวิธีที่ผู้ถ่ายทอดเป็นฝ่ายบอกเล่า อธิบายหรือถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์สังคมของตนให้แก่ผู้รับการถ่ายทอดในรูปของคำพูด โดยผู้ถ่ายทอดจะต้องเป็นฝ่ายเตรียมเนื้อหาที่จะพูด วิธีนี้ผู้ถ่ายทอดจะมีบทบาทสำคัญในฐานะผู้ให้ความรู้ ส่วนผู้รับการถ่ายทอดจะเป็นผู้รับฟัง และจดจำ ความรู้หรือบันทึกลงสาระสำคัญต่างๆ ที่ได้รับฟังตามไปด้วย

2. การสาธิตเป็นวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่ผู้ถ่ายทอดแสดงหรือกระทำพร้อมกับการบอกหรืออธิบายให้ผู้รับการถ่ายทอดได้ประสบการณ์ตรงในเชิงรูปธรรม ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจวิธีการ ขั้นตอน และสามารถปฏิบัติได้ การสาธิตที่นิยมใช้ในการถ่ายทอดภูมิปัญญา คือ การสาธิตวิธีการและการสาธิตประกอบการบรรยาย

3. การปฏิบัติจริงอาจหมายถึงการฝึกปฏิบัติในสถานการณ์จริง เป็นวิธีการถ่ายทอดที่ผู้รับการถ่ายทอดลงมือกระทำจริงในสถานการณ์ที่เป็นอยู่จริง โดยผู้ถ่ายทอดเป็นผู้คอยแนะนำ ตรวจสอบและแก้ไขเพื่อให้กระบวนการปฏิบัติถูกต้องตามขั้นตอน และได้ผลงานตามที่ต้องการ ด้วยวิธีการนี้ผู้รับการถ่ายทอดจะได้เรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์ไปที่ละเล็กทีละน้อย จนสามารถปฏิบัติได้ด้วยตนเอง นับเป็นวิธีการที่เหมาะสมกับการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่เน้นทักษะกระบวนการ และผลงานที่เกิดจากการปฏิบัติ

4. วิธีถ่ายทอดโดยให้เรียนรู้จากสื่อด้วยตนเองเป็นวิธีที่จัดเป็นประสบการณ์การเรียนรู้ภูมิปัญญาในรูปของสื่อประสมที่เอื้อต่อการเรียนรู้และทำความเข้าใจด้วยตนเองมากที่สุด เช่น บทเรียนแบบโปรแกรม ศูนย์การเรียนรู้ คอมพิวเตอร์ช่วยสอน เป็นต้น

5. วิธีถ่ายทอดโดยจัดในรูปของแหล่งเรียนรู้เป็นการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่เป็นแหล่งเรียนรู้ในลักษณะต่างๆ เช่น พิพิธภัณฑ์ ศูนย์การเรียนรู้ ตลาดนัดภูมิปัญญา เป็นต้น โดยจัดเป็นแหล่งสำหรับการเรียนรู้ ถ่ายทอดภูมิปัญญาที่เปิดกว้างสำหรับทุกคนเข้าไปศึกษาหาความรู้ได้ตลอดเวลา การถ่ายทอดโดยวิธีนี้อาจรวมหมายถึงการใช้วิถีสัญลักษณ์ในรูปของตำราต่างๆ ที่บันทึกไว้

6. วิธีถ่ายทอดโดยใช้การแสดงพื้นบ้านเป็นสื่อเป็นวิธีที่ใช้การแสดงที่ชาวบ้านนิยมชมชอบ เป็นสื่อในการถ่ายทอดองค์ความรู้ทางภูมิปัญญา โดยที่ผู้รับการถ่ายทอดจะได้รับความเพลิดเพลินไปพร้อมๆ กับการเรียนรู้

7. วิธีถ่ายทอดภูมิปัญญาโดยบันทึกองค์ความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์ เช่น ตำราต่างๆ และในรูปของสื่อต่างๆ เช่น วิกิพีเดียในรูปของวีซีดี/ดีวีดี เทปเสียง หรือแผ่นซีดีเสียง รวมถึงเว็บไซต์ เพื่อให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาเรียนรู้และสืบสานภูมิปัญญาต่อไป ไม่ให้สูญหาย

อย่างไรก็ตามวิธีการถ่ายทอดที่กล่าวมานี้ แม้ว่าจะเป็นวิธีที่นิยมใช้ในการถ่ายทอดภูมิปัญญา แต่ไม่ได้หมายความว่าวิธีใด จะดีกว่าวิธีใด คงไม่มีวิธีการถ่ายทอดใดเป็นวิธีที่ดีที่สุด หากอยู่ที่การเลือกใช้วิธีการถ่ายทอดให้เหมาะสมกับวัตถุประสงค์ของการถ่ายทอด องค์ความรู้ที่จะถ่ายทอด กลุ่มเป้าหมายที่จะรับการถ่ายทอด และรวมถึงความพร้อมของผู้ถ่ายทอดเอง ซึ่งอาจต้องใช้หลายวิธีผสมผสานกันไป จึงช่วยให้การถ่ายทอดภูมิปัญญาเกิดประสิทธิภาพสูงสุด (ธีรยุทธ เสนิงค์ ณ อยุธยา, ม.ป.ป : 8)

ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ วัฒนธรรมพื้นฐานของเรา การพัฒนาควรจะต้องอยู่บนพื้นฐานที่มั่นคง และหาสิ่งอื่นมาทดแทนระดับประคองตามที่เหมาะสมหาใช้การพัฒนาที่ขาดลอยจากฐานเดิมของตนเอง ซึ่งจะทำให้โยกคลอนได้ง่าย รัฐบาลและสาธารณะควรให้ความสนใจความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น และส่งเสริมสนับสนุนให้มีการอนุรักษ์และพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้อย่างสมดุลและยั่งยืนต่อไป ในอนาคต

เครือข่าย

ความหมายของเครือข่าย

บริษัทเอ็กซ์เพอร์เน็ท (2544 : 26) ได้ให้ความหมายของการสร้างเครือข่ายไว้ว่า “การสร้างเครือข่าย” (Networking) คือ กระบวนการต่างตอบแทนที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนทั้งความคิด ข้อมูลข่าวสาร ข้อเสนอแนะ และข้อแลกเปลี่ยน โดยมีการบอกต่อ ชักนำ รวมถึงการติดต่อ ระหว่างกัน ด้วยการแบ่งปัน เอื้ออาทรต่อกัน ซึ่งจะช่วยส่งเสริมคุณภาพชีวิตของคนที่อยู่ในแวดวงของการโยงใจ ทั้งด้านส่วนตัวและวิชาชีพ

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (ออนไลน์ : 2548) ให้ความหมายเกี่ยวกับการสร้างเครือข่ายไว้ว่า การสร้างเครือข่าย หมายถึง การทำให้มีการติดต่อและการสนับสนุนให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูล และการร่วมมือกันด้วยความสมัครใจ การสร้างเครือข่ายควรสนับสนุนและอำนวยความสะดวกให้แก่สมาชิกในเครือข่ายมีความสัมพันธ์กันฉันท์เพื่อน ที่ต่างก็มีความอิสระมากกว่าสร้างการคบค้าสมาคมแบบพึ่งพิง นอกจากนี้การสร้างเครือข่ายต้องไม่ใช่การสร้างระบบการติดต่อเผยแพร่ข่าวสารแบบทางเดียว ดังนั้นเครือข่ายจึงไม่ใช่การส่งจดหมายข่าวไปให้สมาชิกตามรายชื่อเท่านั้น แต่ต้องมีการแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลระหว่างกันด้วย

ธนา ประมุขกุล (ออนไลน์ : 2548) ได้ให้ความหมายว่า “เครือข่าย” เป็นมโนภาพที่เห็นว่าสามารถสร้างความเข้าใจในเบื้องต้นได้โดยง่าย คือภาพเครือข่ายใยแมงมุม ซึ่งแสดงให้เห็นการถักทอโยงใยกันของเส้นใยที่พาดผ่านกันไปมาหลายเส้น หลากทิศทาง

ชนิษฐา กาญจนรังสีนนท์ (ออนไลน์ : 2548) ให้ความหมายของ “เครือข่าย” ว่ากลุ่มของคนหรือองค์กรที่สมัครใจและเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลระหว่างกัน หรือทำกิจกรรมร่วมกัน หรือทำกิจกรรมร่วมกัน ในลักษณะที่บุคคลหรือองค์กรสมาชิกยังคงมีความอิสระในการดำเนินกิจกรรมของตนเอง การสร้างเครือข่ายเป็นการทำให้บุคคลและองค์กรที่กระจัดกระจายได้ติดต่อและแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร และการร่วมมือกันด้วยความสมัครใจ อีกทั้งให้สมาชิกเครือข่ายมีความสัมพันธ์กันฉันท์เพื่อนที่ต่างก็มีความเป็นอิสระ มากกว่าสร้างการคบค้าสมาคมแบบพึ่งพิง

เครือข่าย คือ การเชื่อมต่อระหว่างมนุษย์กับมนุษย์แล้วขยายผลออกไปเป็นวงกว้างเพื่อให้สังคมเกิดการพัฒนาไปในทิศทางที่ดีขึ้นและการเชื่อมต่อระหว่างมนุษย์นั้น จากความสัมพันธ์ย้อนกลับเชิงบวกจะส่งผลให้เกิดพลังทวีคูณ (Reinforcing) เกิดการขยายผลแบบก้าวกระโดด (Quantum Leap) เป็นพลังสร้างสรรค์ที่เปลี่ยนคุณภาพอย่างฉับพลัน (Emergence) เป้าหมายที่ปรารถนาของการสร้างเครือข่ายคือ การนำเอาจิตวิญญาณสร้างสรรค์ของมนุษย์ปัจเจกชนมาถักทอเชื่อมโยงรวมกันได้ การสร้างเครือข่ายสามารถพิจารณาได้จากระบบสิ่งมีชีวิต ซึ่งมีการเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ดังนั้นเราต้องสร้างโอกาสในการเชื่อมโยงเครือข่ายไปเรื่อยๆ มีการเรียนรู้ตลอดเวลา (ลองคิด-ลองดู) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสื่อสารจะต้องเข้ามามีบทบาทสำคัญในการสร้างเครือข่าย นั่นคือ

1. การส่งสาร : ข้อมูลหรือข่าวสารที่ส่งต้องชัดเจนให้ผู้รับเข้าใจง่าย
2. การรับสาร : ต้องพร้อมที่จะเปิดรับข้อมูลข่าวสารอื่นที่อยู่นอกเหนือเครือข่าย คือ กลุ่ม/องค์กรหลายๆ กลุ่มมารวมตัวกันประสานเชื่อมโยง สร้างความสัมพันธ์ ถักทอ สร้างสรรค์กิจกรรมบนพื้นฐานความเอื้ออาทร เกิดพลังในการทำงานให้บรรลุเป้าหมายทุกองค์กรและชุมชนเข้มแข็ง หัวใจของเครือข่าย คือ การเชื่อมความสัมพันธ์พลังของเครือข่าย คือ เป้าหมายและความพยายามที่ทำให้บรรลุเป้าหมาย

ลักษณะการเกิดของเครือข่าย

เครือข่ายแต่ละเครือข่ายต่างก็มีจุดเริ่มต้นหรือถูกสร้างมาได้ด้วยวิธีการต่างๆ กัน ซึ่งได้สรุปเป็นหลักๆ ไว้ 3 ลักษณะ ดังนี้ (สถาบันการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม. ออนไลน์ : 2548)

1. เครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ เครือข่ายนี้มักเกิดจากการที่ผู้คนมีความคิดตรงกันทำงานคล้ายคลึงกันหรือประสบกับสภาพปัญหาเดียวกันมาก่อนมารวมตัวกันเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ประสบการณ์ ไปจนถึงร่วมกันแสวงหาทางเลือกใหม่ที่ดีกว่า ในการดำรงอยู่ของกลุ่มสมาชิกอันเป็นแรงกระตุ้นที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มเอง เครือข่ายเช่นนี้มักเกิดในพื้นที่ชุมชนที่มีวัฒนธรรมความเป็นอยู่คล้ายคลึงกันมารวมกันเป็นกลุ่ม เป็นชมรมก่อนต่อเมื่อมีการเพิ่มขึ้นของสมาชิกมีการขยายพื้นที่ดำเนินการออกไปหรือมีการขยายเป้าหมาย (วัตถุประสงค์) ของกลุ่มมากขึ้น กลุ่มก็มักจะพัฒนาขึ้นมาเป็นเครือข่ายเพื่อให้เกิดความครอบคลุมต่อความต้องการของสมาชิกเครือข่ายเช่นนี้มักมีเวลาในการก่อร่างสร้างเครือข่าวนานแต่เมื่อเกิดแล้วก็จะมีความเข้มแข็งยั่งยืน และมีแนวโน้มที่เครือข่ายจะขยายตัวเพิ่มเมื่อเปรียบเทียบกับเมื่อเริ่มก่อตั้ง ตัวอย่างเครือข่าย ได้แก่ เครือข่ายอินแปงที่จังหวัดสกลนคร เป็นเครือข่ายที่เริ่มต้นจากครอบครัวเพียงไม่กี่ครอบครัวในการมุ่งปลดภาระหนี้สิน จนกระทั่งปัจจุบันนี้ได้เกิดการขยายเครือข่ายออกไปสู่หลายอำเภอในจังหวัดข้างเคียง และยังขยายวัตถุประสงค์ของเครือข่ายออกไปได้อีกหลายประการ

2. เครือข่ายจัดตั้งเครือข่ายจัดตั้งนี้มักจะมีข้องเกี่ยวกับนโยบายหรือการดำเนินงานของภาครัฐอยู่เป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ก็เป็นไปตามแนวความคิดเดิมที่อาศัยกลไกของรัฐผลักดันให้เกิดรูปธรรมของงานโดยเร็ว และโดยมากไว้ก่อนภาคีสมาชิกที่เข้าร่วมเครือข่ายมิได้มีพื้นฐานความต้องการ ความคิด ความเข้าใจที่ตรงกันมาก่อน การรวมตัวกันจึงเป็นลักษณะชั่วคราวชั่วคราว เป็นการเฉพาะกิจไม่มีความต่อเนื่องและมักจะจางหายไปในที่สุด ยกเว้นว่าเครือข่ายจะได้รับการชี้แนะที่ดีอย่างที่ควร จนสามารถสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องและนำไปสู่การพัฒนาเป็นเครือข่ายที่แท้จริงได้อย่างไรก็ตาม แม้ว่ากลุ่มยังคงรักษาสถานภาพเครือข่ายไว้ได้แต่แนวโน้มเครือข่ายก็มักจะลดขนาดลง เมื่อเปรียบเทียบกับเมื่อเริ่มก่อตั้ง

3. เครือข่ายวิวัฒนาการเครือข่ายวิวัฒนาการนี้เป็นอีกรูปแบบการกำเนิดเครือข่ายที่มีได้เป็นไปโดยธรรมชาติแต่แรกเริ่มและก็มีได้ถูกจัดตั้งโดยตรง แต่จะเป็นไปในลักษณะของกระบวนการผสมผสานอยู่ โดยเริ่มที่กลุ่มบุคคล องค์การรวมกันด้วยวัตถุประสงค์กว้างๆ ในการที่จะสนับสนุนกันและเรียนรู้ไปด้วยกันก่อน โดยอาจจะยังมีได้มีเป้าหมาย วัตถุประสงค์ร่วมเฉพาะใดๆ อย่างชัดเจนนักหรือในอีกลักษณะหนึ่งถูกจุดประกายความคิดจากภายนอกไม่ว่าจะเป็นการได้รับฟังหรือการได้ไปเห็นเครือข่ายอื่นๆ แล้วเกิดความคิดที่จะรวมตัวกันสร้างพันธะสัญญาเป็นเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือพัฒนาตนเองบ้าง เครือข่ายที่ว่านี้แม้ว่าจะไม่ได้เกิดจากแรงกระตุ้นภายในโดยตรงแต่แรกแต่ถ้าหากสมาชิกมีความตั้งใจจริงที่เกิดจากจิตสำนึกที่ดี ได้รับการกระตุ้น สามารถร่วมกันกำหนดเป้าหมายที่ชัดเจนได้โดยสอดคล้องกับความต้องการของสมาชิกแล้ว เครือข่ายนี้ก็จะสามารถพัฒนาตนเองต่อไปจนสร้างเป็นเครือข่ายที่เข้มแข็งเหมือนเครือข่ายที่เกิดโดยธรรมชาติได้เช่นเดียวกัน เครือข่ายวิวัฒนาการที่กำลังพัฒนาตนเองอยู่ในขณะนี้มียู่มากมาย เช่น เครือข่ายประชาคมหมู่บ้านเครือข่ายผู้สูงอายุ เครือข่ายโรงเรียนส่งเสริมสุขภาพ เป็นต้น

องค์ประกอบของเครือข่าย

องค์ประกอบของเครือข่าย จะประกอบไปด้วยสิ่งต่างๆ ดังนี้

1. สมาชิก เนื่องจากเครือข่าย คือ การเชื่อมโยง ดังนั้นเครือข่ายจะต้องเริ่มต้นจากการมีสมาชิกประกอบเข้าเป็นเครือข่าย โดยสมาชิกเหล่านี้หากมีจำนวนมากก็อาจจำเป็นต้องมีคณะกรรมการเพื่อทำหน้าที่ในการจัดการประสานงานให้เครือข่ายดำเนินไปได้โดยราบรื่นและด้วยเหตุที่เครือข่ายมีสมาชิกหลายองค์กร หลายบทบาท สมาชิกทั้งหมดจึงอาจจำแนกคร่าวๆ ตามน้ำหนักสำคัญของสมาชิกที่มีต่อเป้าหมายเครือข่าย เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ได้แก่ สมาชิกแกนหลักผู้เกี่ยวข้องโดยตรงกับผลงานตามเป้าหมาย เครือข่าย และสมาชิกแกนเสริม ผู้เป็นฝ่ายสนับสนุน การจำแนกสมาชิกเป็น 2 กลุ่มนี้ มิได้กำหนดไว้เป็นสาระสำคัญเพื่อการแบ่งแยกสมาชิกแต่เป็นการหยิบยกขึ้นมาเพื่อเป็นประโยชน์ในแง่ที่ต้องการให้สมาชิกได้ตระหนักรู้ว่าบทบาทสมาชิกส่วนนี้อาจมีความแตกต่างกันไปตามความสัมพันธ์ที่มีต่อเป้าหมาย เครือข่ายดังกล่าวผู้ที่ป็นสมาชิกแกนหลักก็จะได้ตระหนักว่าตนควรจะต้องทำอะไร ส่วนสมาชิกแกนเสริมก็เข้าไปมีบทบาทสนับสนุนอย่างเหมาะสมเพื่อมิให้สมาชิกแต่ละส่วนเกิดความสับสนในบทบาทของตนในการช่วยกันให้เครือข่ายดำเนินการไปได้ดียิ่งขึ้น

2. กรรมการผู้ประสานงาน ดังได้กล่าวแล้วว่า เครือข่ายที่มีสมาชิกจำนวนมากจำเป็นต้องมีคณะกรรมการหรือมีจำนวนน้อยก็ยังคงต้องมีผู้ทำหน้าที่ประสานงาน เพราะอย่างน้อยต้องได้นัดหมายพบปะกันในการทำงานเกี่ยวกับการบริหารในองค์กรต่างๆ อย่างไรก็ตามมีสิ่งหนึ่งเห็นว่าการเป็นเครือข่ายจะแตกต่างออกไปจากองค์กรการทำงานที่ตรงที่องค์กรจะให้ความสำคัญกับผู้นำองค์กรมาก ในขณะที่การเป็นเครือข่ายจะให้ความสำคัญกับสมาชิกทุกคนเสมอกัน สมาชิกแต่ละคนมีอิสระ

ทางความคิด การตัดสินใจของเครือข่ายเป็นผลรวมของความคิดของเหล่าสมาชิก ดังนั้น การขับเคลื่อนเครือข่าย จึงมีลักษณะการนำ การดำเนินงานในแบบที่ไม่ต้องมีผู้นำเพราะผู้นำที่แท้จริง คือ สมาชิกทั้งหมดและเพื่อให้เกิดการนำเครือข่ายไปได้ สิ่งที่เครือข่ายต้องการจึงได้แก่ สมาชิกทั้งหมดและเพื่อให้เกิดการจัดการที่ดีต่อกระบวนการที่ทำให้สมาชิกสามารถนำพาเครือข่ายขับเคลื่อนไป ด้วยพลังร่วมของสมาชิก

3. เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ เนื่องจากเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ถือเป็นจุดร่วมสำคัญของการเป็นเครือข่าย ดังนั้น ความชัดเจนของเป้าหมายจึงมีความสำคัญต่อการเข้าร่วม และการคงอยู่ของสมาชิกที่มากขึ้นหลากหลาย เพราะสมาชิกที่เข้ามาคงต้องมีคำตอบสำหรับตัวเองว่าเข้าไปในเครือข่ายเพื่ออะไรและเครือข่ายสามารถตอบสนองความต้องการหรือภารกิจของตนเอง องค์กรหรือไม่ นอกจากนี้ตัวเป้าหมายเองจะเป็นตัวดำเนินกิจกรรมของเครือข่ายที่จะตามมา ดังนั้นการกำหนดเป้าหมายนอกจากจะต้องมีความชัดเจนแล้ว ยังต้องมีความเป็นไปได้ ของการที่เครือข่ายจะดำเนินการ ไปสู่เป้าหมายนั้นด้วย มิเช่นนั้นเป้าหมายก็จะเป็นเพียง ความคิดฝันที่ไม่สามารถทำให้เป็นจริงได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับเครือข่ายที่อยู่ในระยะเริ่มก่อตั้ง มีข้อเสนอแนะว่าควรกำหนดเป้าหมายหลัก เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่จะสามารถบรรลุให้ได้เสียก่อน ถ้าหากต้องการขยายวัตถุประสงค์ออกไปอีก จึงค่อยกำหนดในภายหลัง เมื่อเครือข่ายมีความเข้มแข็งมากขึ้นบ้างแล้ว

4. กิจกรรมเครือข่าย (จัดตั้ง) จำนวนมากที่มีองค์กรประกอบทั้งสมาชิก (ที่ถูกแต่งตั้ง) และมีเป้าหมาย (ที่ถูกกำหนดมาให้) ครอบคลุม แต่กลับไม่สามารถดำเนินกิจกรรมร่วมกันของเครือข่าย โดยที่เครือข่ายสามารถคิดหรือดำเนินการเองได้ นอกจากต้องอาศัยองค์กร หน่วยงานภายนอกเป็นผู้จัดกิจกรรมให้ กิจกรรมจึงถูกจัดเป็นครั้งคราว ขาดความต่อเนื่องและแม้ว่ากิจกรรมนั้นจะเกิดขึ้นสมาชิกก็อาจไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นเรื่องของเครือข่าย เนื่องจากกิจกรรมไม่ได้เกิดจากความคิด การตัดสินใจของสมาชิกส่วนรวม แต่เป็นไปตามความประสงค์ของหน่วยงาน ผู้จัด (เจ้าของงบประมาณ) ซึ่งแตกต่างจากเครือข่ายที่สามารถจัดกิจกรรมให้สอดคล้องวัตถุประสงค์ของเครือข่ายได้ ด้วยอาศัยการมีส่วนร่วมตัดสินใจ ร่วมดำเนินการและร่วมทรัพยากรของสมาชิกด้วยกันทั้งนี้ต้องเข้าใจว่ากิจกรรมที่เกิดขึ้นมิใช่ว่าจะต้องเป็นกิจกรรมใหญ่โต ที่ต้องรวบรวมสมาชิกทั้งหมดให้ได้เท่านั้น เพราะอาจมีกิจกรรมที่สมาชิกส่วนหนึ่ง มีความสนใจใคร่เรียนรู้จากสมาชิกอีกส่วนหนึ่งเป็นการเฉพาะ ก็นับว่าเป็นกิจกรรมเครือข่ายที่ควรสนับสนุนให้มี เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันเองอย่างเป็นธรรมชาติ และเป็นการกระตุ้นให้เกิดการตื่นตัวในหมู่สมาชิกด้วยตนเอง

อนึ่ง การจัดเวทีพบปะกันของสมาชิกในหมู่หลายๆ นั้น จะสามารถกระตุ้นกระแสให้เกิดความตื่นตัวได้ค่อนข้างดี แต่ก็อาจจะทำให้การมีปฏิสัมพันธ์เรียนรู้ระหว่างสมาชิกกันเองน้อยลงไป ซึ่งเป็นสภาพที่มีผู้เข้าร่วมประชุมมากๆ นอกจากนี้ การเตรียมการพบปะสำหรับคนหมู่มากก็ต้องการเวลาและทรัพยากรมากขึ้นตามไปด้วยปัจจัยเหล่านี้ เครือข่ายควรนำมาเป็นข้อพิจารณาด้วย ในการเลือกรูปแบบการพบปะกันของสมาชิก

ปัจจัยความสำเร็จของเครือข่าย

ปัจจัยความสำเร็จของเครือข่าย สามารถแบ่งได้ ดังนี้

1. ความเข้าใจ เครือข่ายที่สร้างขึ้น และลุ่มอย่างรวดเร็วในเวลาถัดมา มีสาเหตุสำคัญประการแรก มาจากการที่เครือข่ายไม่สามารถสร้างความเข้าใจให้ตรงกันได้ระหว่างมวลสมาชิก โดยอาจเป็นความไม่เข้าใจต่อวัตถุประสงค์ของเครือข่าย ตั้งแต่เริ่มต้นหรือเป็นความไม่เข้าใจในบทบาทสมาชิกที่ตนเองเป็นอยู่นั้นว่าเป็นบทบาทหลักหรือบทบาทสนับสนุน ดังนั้น เครือข่ายที่สร้างขึ้นได้ดำเนินการไประยะหนึ่ง สมาชิกที่ไม่เข้าใจวัตถุประสงค์หรือมีวัตถุประสงค์ไม่ตรงกัน ก็อาจถอนตัวออกไป ด้วยเห็นว่าเครือข่ายไม่สามารถตอบสนองต่อความต้องการของตนเองหรือสำหรับที่ไม่เข้าใจบทบาทของแต่ละส่วนก็อาจเกิดเป็นความสับสนว่ากิจกรรมแต่ละกิจกรรมใครควรเป็นแกนหลัก และใครควรเป็นผู้สนับสนุน (เช่น หน่วยงานภาครัฐ) ก็ไปทำบทบาทการเป็นแกนหลักเอง ก็อาจจะยังเคยชินกับรูปแบบเดิมของการเป็น “ผู้ร่วมกิจกรรม” ที่รอคอยการนำจากภายนอก

2. ความเป็นประชาธิปไตย ด้วยความที่สมาชิกทุกคนในเครือข่าย มีอิสระทางความคิด สิ่งก็ตามมาก็คือ ความหลากหลายที่มีทั้งความคล้ายคลึงกัน และแตกต่างกันของความคิดที่แสดงออก ดังนั้น จุดเริ่มต้นที่จะทำให้เกิดความแตกต่างเหล่านี้อยู่ด้วยกันอย่างราบรื่น การให้เกียรติยอมรับความคิดเห็นของกันและกัน ซึ่งเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้สมาชิกทั้งหลายได้เห็นทางเลือกอื่นๆ ที่นอกเหนือไปจากที่ตนคิดเห็นตามประสบการณ์ที่จำกัดของแต่ละบุคคลและเมื่อได้เกิดปฏิสัมพันธ์ทางความคิดระหว่างกันแล้ว จุดดี จุดด้อย ของแต่ละทางเลือกจะได้รับการวิเคราะห์อย่างเป็นเหตุเป็นผล เพื่อได้ข้อสรุปที่เป็นผลจากการหลอมรวม ของทุกความคิดมาเป็นทางเลือกที่เหมาะสมที่สุด บนพื้นฐานการยอมรับของสมาชิกโดยรวม

3. ความจริงใจเนื่องจากการทำงานในเครือข่าย เน้นประสานงานในแนวราบ ไม่เน้นการบังคับสั่งการ ดังนั้น ผู้ที่เป็นสมาชิก จึงต้องเข้ามาด้วยความสมัครใจ และมีความจริงใจในการทำงานร่วมกัน โดยเห็นประโยชน์ร่วมตามที่เครือข่ายกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ซึ่งบางครั้งประโยชน์ร่วมที่จะเกิดขึ้นได้นั้น อาจหมายถึงผลรวมของการเสียสละที่มาจากสมาชิกแต่ละส่วนนั่นเอง

4. การจัดการ ไม่ว่าจะในเครือข่ายใหญ่หรือเล็ก สมาชิกมากหรือน้อย การจัดการจะคงเป็นหนึ่งในปัจจัยสำคัญของความสำเร็จขององค์กรเสมอ และสำหรับการจัดการเครือข่ายที่มีพื้นฐานสมาชิกหลากหลายมารวมกัน โดยอิสระไม่ถือการสั่งการเป็นกลไกหลักนั้น การจัดการจะมีความสำคัญยิ่งขึ้นไปอีก สิ่งที่สำคัญประการหนึ่ง ในการจัดการเครือข่ายที่ต้องมี คือ ความยืดหยุ่นในการจัดการ ให้ได้กับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป โดยอย่างยิ่งในสภาวะการณ์ ที่เครือข่ายต้องติดต่อประสานงานกับกลุ่มองค์กรภายนอกอื่นๆ ที่อยู่นอกเหนือจากการจัดการของเครือข่าย

5. การสื่อสาร คือ ตัวกลางที่สามารถทำให้เครือข่ายเชื่อมโยงติดต่อถึงกันได้ โดยเป็นที่ทราบกันเป็นอย่างดีว่า การสื่อสารที่มีประสิทธิภาพไม่ควรจะเป็นแบบทางเดียว เพราะนั่นคือ ระบบสั่งการและก็ไม่ได้อาหารถึงเพียงระบบการสื่อสาร เฉพาะระหว่างผู้มีหน้าที่ส่งสารกับผู้รับสาร ตามตอบกันไปมาอยู่เท่านั้น เพราะถ้านึกถึงภาพข่ายใยแมงมุมที่ได้กล่าวไว้ตั้งแต่ตอนต้นแล้วจะทำให้เข้าใจได้ในทันทีว่า การสื่อสารที่มีประสิทธิผลในเครือข่ายจะต้องมีลักษณะหลากหลาย ช่องทางระหว่างเชื่อมต่อสมาชิกกันเองได้โดยอิสระ คล่องตัว เพื่อเปิดโอกาสให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกันให้มากที่สุด โดยที่แม้ว่าเครือข่ายจะมีระบบการสื่อสารหลักผ่านทางผู้ประสานงานอยู่ก็ตาม ไม่ควรกำหนดเป็นระบบการสื่อสารที่ตายตัวว่าต้องผ่านเป็นขั้นตอนตามนั้น เพราะการกำหนดเช่นนี้อาจทำให้เครือข่ายต้องเข้าไปติดอยู่ในระบบที่มากขึ้นตอน ที่สร้างขึ้นมาจากอีก ทั้งๆ ที่เครือข่ายก็พยายามจะหลีกเลี่ยงตัวเองออกจากกรอบที่เป็นปัญหาของระบบอยู่แล้ว

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2537 : 37 – 44) ได้อธิบายองค์ประกอบของเครือข่ายดังนี้

1. การรับรู้มุมมองร่วมกัน (Common Perception) สมาชิกที่เข้ามาในเครือข่ายต้องมีความรู้สึกนึกคิดและการรับรู้ร่วมกันของเหตุการณ์เข้าร่วมเป็นเครือข่าย อาทิ มีความเข้าใจในปัญหาและมีสำนึกในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน มีประสบการณ์ในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน มีความต้องการความช่วยเหลือในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน เป็นต้น ซึ่งจะส่งผลให้สมาชิกของเครือข่ายเกิดความรู้สึกผูกพันในการดำเนินกิจกรรมบางอย่างร่วมกัน เพื่อแก้ปัญหาความเดือดร้อนที่อาจจะเกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น ประชาชนในชุมชนมีความเข้าใจร่วมกัน ในปัญหาการพัฒนาที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการของท้องถิ่น เพราะเป็นสิ่งที่เขาสามารถเข้าไปมีส่วนสัมผัส อีกทั้งปัญหาที่เกิดขึ้นก็อยู่ในชุมชนที่เขารับรู้ร่วมกัน สถานการณ์นี้ช่วยให้สมาชิกของชุมชนเกิดการรับรู้ร่วมกันถึงสภาพปัญหา ความต้องการ และข้อจำกัดในการแก้ไขปัญหาท้องถิ่นได้ การรับรู้ถือเป็นหัวใจของเครือข่ายที่จะทำให้เครือข่ายมีความต่อเนื่อง เพราะหากสมาชิกไม่มีความเข้าใจเป็นเครือข่าย จะมีผลทำให้การประสานงานและการขอความร่วมมือในการดำเนินการอย่างลำบาก เพราะต่างคนต่างก็ใช้กรอบมุมมองโลกคนละกรอบเหมือนใส่แว่นตาคันคนละสี ย่อมมองปัญหาหรือความต้องการที่เกิดขึ้นไปคนละทิศทาง แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า สมาชิกของเครือข่ายไม่สามารถจะมีความคิดเห็นแตกต่างกัน เพราะมุมมองที่แตกต่างกันย่อมมีประโยชน์ช่วยให้เกิดการสร้างสรรค์ในการทำงาน แต่ความคิดที่แตกต่างนี้ต้องอยู่ภายใต้ความร่วมมือของเครือข่ายที่สมาชิกยอมรับกัน หากไม่แล้วความแตกต่างที่มีอยู่จะนำไปสู่ความแตกแยกและแตกหักในที่สุด

2. การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน(Common Vision) วิสัยทัศน์ร่วมเป็นการมองเห็นภาพจุดมุ่งหมายในอนาคตร่วมกันระหว่างสมาชิกในกลุ่ม การรับรู้เข้าใจถึงทิศทางทิศทางเดียวกัน และการมีเป้าหมายที่จะไปด้วยกันจะช่วยทำให้ขบวนการเคลื่อนไหวที่พลังเกิดเอกภาพและช่วยบรรเทาความขัดแย้ง

อันเกิดจากมุมมองที่แตกต่างลงไปได้ ในทางตรงกันข้าม เมื่อใดเป้าหมายหรือวิสัยทัศน์ส่วนตัวขัดแย้งกับวิสัยทัศน์ หรือเป้าหมายของเครือข่าย พฤติกรรมการปฏิบัติของสมาชิกก็จะเริ่มแตกต่างจากสิ่งที่สมาชิกเครือข่ายกระทำร่วมกัน ดังนั้น แม้ว่าวิสัยทัศน์ร่วมกันเป็นสิ่งที่ต้องใช้เวลาในการสร้างให้เกิดขึ้น แต่ก็จำเป็นต้องสร้างให้เกิดขึ้นให้ได้และสมาชิกของเครือข่ายก็ควรมีวิสัยทัศน์ย่อยส่วนตัวที่สอดคล้องไปด้วยกันกับวิสัยทัศน์ของเครือข่าย แม้อาจไม่ได้ซ้อนทับอย่างสนิทแนบแน่นกับวิสัยทัศน์ของเครือข่าย แต่อย่างน้อยก็ควรสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกัน

3. การเกิดผลประโยชน์และความสนใจร่วมกัน (Mutual Interests Benefits) เครือข่ายเกิดจากที่สมาชิกแต่ละคนก็มีความต้องการของตัวเอง แต่ความต้องการเหล่านั้นไม่สามารถบรรลุผลสำเร็จได้ หากสมาชิกต่างคนต่างอยู่ความจำกัดนี้ทำให้เกิดความร่วมมือกันบนพื้นฐานของผลประโยชน์ร่วมที่มากเพียงพอจะดึงดูดให้รวมเป็นเครือข่าย ดังนั้น การร่วมเป็นเครือข่ายจึงต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของผลประโยชน์ที่มีร่วมกัน ซึ่งผลประโยชน์ในที่นี้อาจจะครอบคลุมทั้งผลประโยชน์ที่เป็นตัวเงินและผลประโยชน์ที่ไม่ใช่ตัวเงินด้วย อาทิ เกียรติยศ ชื่อเสียง การยอมรับ โอกาสในความก้าวหน้า ความสุข ความพึงพอใจ ฯลฯ

4. การมีส่วนร่วมของสมาชิกในเครือข่ายอย่างกว้างขวาง (All Stakeholders Participation) การมีส่วนร่วมของสมาชิกในเครือข่าย นับเป็นกระบวนการที่สำคัญมากในการพัฒนาความเข้มแข็งของเครือข่าย เพราะกระบวนการมีส่วนร่วมทุกฝ่ายในเครือข่าย (All Stakeholders in Network) ย่อมเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการร่วมรับรู้ ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ และร่วมลงมือกระทำอย่างเข้มแข็ง ดังนั้น สถานะของสมาชิกในเครือข่าย จึงควรเป็นไปในลักษณะของความเท่าเทียมกัน (Equal Status) ในฐานะของหุ้นส่วน (Partner) ของเครือข่ายเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบ (Horizontal Relationship) ที่เท่าเทียมกันแทนความสัมพันธ์ในแนวตั้ง (Vertical Relationship) หมายความว่า หากการร่วมตัวเป็นเครือข่ายเกิดขึ้นระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่น หน่วยงานภาครัฐก็ต้องวางสถานะของตนเองเทียบเท่ากับประชาชน ในฐานะของสมาชิกเครือข่าย มิใช่การวางตัวเป็นเจ้านายเหนือประชาชนอย่างใดก็ตาม แม้สิ่งนี้จะยากในการปฏิบัติในหลาย ๆ กรณี เพราะต้องอาศัยการเปลี่ยนกรอบความคิดของสมาชิกในเครือข่ายและการสร้างบริบทแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาประกอบด้วย แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องกระทำ หากต้องการสร้างเครือข่ายที่เข้มแข็ง

5. การเสริมสร้างซึ่งกันและกัน (Complementary Relationship) องค์ประกอบที่จะทำให้เครือข่ายดำเนินไปอย่างต่อเนื่องก็คือ การที่สมาชิกของเครือข่ายต่างก็ต้องเสริมสร้างซึ่งกันและกัน โดยที่จุดแข็งของฝ่ายหนึ่งไปช่วยแก้ไขจุดอ่อนของอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งจะทำให้ผลตอบแทนหรือผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวเป็นเครือข่ายมากกว่าการไม่สร้างเครือข่าย แต่ต่างคนต่างอยู่ ตัวอย่างเช่น นักวิชาการที่เข้าใจสภาพท้องถิ่นเข้าไปทำการวินิจฉัยร่วมกับประชาชนในท้องถิ่นก็จะ

ช่วยให้เกิดการสังสรรค์ความรู้ของท้องถิ่นอย่างเป็นระบบอันเป็นประโยชน์ต่อชุมชน ในขณะที่ประชาชนในท้องถิ่นก็ให้ข้อมูลและความร่วมมือในการศึกษาวิจัยหรือการที่มูลนิธิขององค์กรธุรกิจช่วยสนับสนุนด้านเงินแก่องค์กรและประชาชน ขณะเดียวกัน ความสำเร็จของประชาชนก็สร้างชื่อเสียงแก่องค์กรธุรกิจนั้นด้วย

6. การพึ่งพิงอิงร่วมกัน (Interdependence) เนื่องจากธรรมชาติมีความจำคักของสมาชิกในเครือข่ายด้านทรัพยากร ความรู้ เงินทุน กำลังคน ฯลฯ สมาชิกของเครือข่ายจึงไม่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างสมบูรณ์ด้วยตัวเอง การจะทำให้เป้าหมายร่วมสำเร็จได้นั้น สมาชิกต่างจำเป็นต้องพึ่งพาซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิกในเครือข่าย เพื่อให้เกิดการเสริมสร้างซึ่งกันและกัน การจะทำให้สมาชิกหรือหุ้นส่วนของเครือข่ายยึดโยงกันให้แน่นหนาจำเป็นต้องทำให้หุ้นส่วนแต่ละคนรู้สึกว่าเขาหรือหุ้นส่วนคนใดคนหนึ่งออกไป จะทำให้เครือข่ายล่มลงไปได้ การดำรงอยู่ของหุ้นส่วนแต่ละคนจำเป็นต้องต่อการดำรงอยู่ของเครือข่าย ซึ่งการพึ่งพิงอิงร่วมกันนี้ จะส่งผลทำให้สมาชิกต้องมีการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันโดยอัตโนมัติ

7. การปฏิสัมพันธ์ซึ่งแลกเปลี่ยน (Interaction) หากสมาชิกในเครือข่ายไม่มีการปฏิสัมพันธ์กันแล้ว ก็ไม่ต่างอะไร เครือข่ายความร่วมมือกันอย่างแท้จริง หากจะเปรียบเทียบการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน ก็เหมือนกับการเอาก้อนหินมาบดจนเป็นเนื้อเดียวกันแล้วเอาใส่ลงในโถ เพราะก้อนหินแต่ละก้อนของมันก็ยังอยู่ของมัน โดยอิสระมิได้ข้องเกี่ยวกับก้อนหินอื่น ไม่เกิดการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน ดังนั้น สมาชิกในเครือข่ายจะต้องทำกิจกรรมร่วมกันเพื่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกด้วยกัน เช่น มีการติดต่อกันผ่านทาง การเขียนหรือการพบปะพูดคุย การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน หรือมีกิจกรรมประชุมสัมมนา ร่วมกัน เป็นต้น ซึ่งผลของการปฏิสัมพันธ์นี้ต้องก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเครือข่ายตามมาด้วย โดยปฏิสัมพันธ์นี้จะเป็นลักษณะความสัมพันธ์ซึ่งแลกเปลี่ยนระหว่างกัน Reciprocal Exchange) มิใช่ปฏิสัมพันธ์ฝ่ายเดียว (Unilateral Exchange) ยิ่งสมาชิกมีการปฏิสัมพันธ์กันมากเท่าใดจะยิ่งเกิดความผูกพันภายในระหว่างกันมากขึ้นเท่านั้น ช่วยให้เกิดการเชื่อมโยงในระดับที่แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น (Highly Integrated) นอกจากนี้การปฏิสัมพันธ์ยังช่วยให้เกิดการเรียนรู้ระหว่างกันมากขึ้น อันจะช่วยให้เครือข่ายเข้มแข็งยิ่งขึ้น

วงจรชีวิตของเครือข่าย

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2537 : 48 - 57) ได้อธิบายวงจรชีวิตของเครือข่ายว่าเครือข่ายสามารถเปรียบเทียบกับสิ่งมีชีวิต ดังนั้นจึงสามารถที่จะใช้กรอบความคิดเรื่องวงจรชีวิต(Life Cycle) เข้ามาพิจารณารากการมองเครือข่ายเป็นเสมือนสิ่งมีชีวิต (Living Organism) ก็คือ การมองว่าธรรมชาติของเครือข่ายจะต้องมีการเจริญเติบโตอยู่เสมอ ต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่มีความเปลี่ยนแปลงไป และต้องมีการต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของเครือข่ายในลักษณะเช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิต

เมื่อใดที่เครือข่ายหยุดการเจริญเติบโต เครือข่ายก็กำลังเสื่อมถอยไปสู่การสิ้นสุด ดังนั้น กรอบความคิดเรื่องวงจรชีวิตของเครือข่าย (Network Life Cycle) จะช่วยให้เข้าใจธรรมชาติของเครือข่ายในแต่ละช่วงเวลาและยังใช้เป็นเครื่องมือที่จะช่วยในการวางแผนด้วย เพราะจะสามารถช่วยให้เลือกใช้กลยุทธ์และมาตรการการปฏิบัติงานที่เหมาะสมได้

ฐานคติของวงจรเครือข่าย

เมื่อก้าวถึงวงจรชีวิตของเครือข่าย เรามีฐานคติเบื้องต้น (Assumptions) ดังนี้

1. การเจริญเติบโตของเครือข่ายจะเป็นไปตามลำดับขั้น โดยผ่านทั้ง 4 ระยะ คือ ระยะก่อตัว ระยะขยายตัว ระยะรุ่งเรือง และระยะถดถอย แต่จะมีเพียงบางเครือข่ายที่สามารถก้าวไปสู่ระยะที่ 5 คือระยะฟื้นตัว
2. อาจมีบางเครือข่ายที่ไม่สามารถพัฒนาไปได้ครบทั้ง 4 ระยะ เช่น อาจจะหยุดเพียงที่ระยะก่อตัว หรืออาจจะเกิดปัญหาในระยะขยายตัวจนต้องปิดเครือข่ายไป เป็นต้น
3. ระยะเวลาที่แต่ละเครือข่ายใช้ในการพัฒนาจากวงจรชีวิตระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่งย่อมแตกต่างกันออกไปตามประเภทและองค์ประกอบของแต่ละเครือข่าย บางเครือข่ายอาจใช้ระยะเวลาเพียงไม่กี่เดือน ขณะที่บางเครือข่ายอาจใช้เวลาหลายปี
4. การเจริญเติบโตของเครือข่ายแต่ละระยะ พิจารณาจากเกณฑ์ทั้งเชิงปริมาณ (Quantitative Criteria) และเกณฑ์เชิงคุณภาพ (Qualitative Criteria)
5. แต่ละช่วงของวงจรชีวิตต่างก็ต้องการยุทธศาสตร์การทำงานที่แตกต่างกัน เราไม่สามารถใช้กลยุทธ์แบบสำเร็จรูปกลยุทธ์เดียวกับทุกช่วงได้ ในทำนองเดียวกัน ที่เราไม่สามารถใช้กลยุทธ์เดียวกับเครือข่ายต่างประเภทได้

สำหรับประเด็นที่ใช้เพื่อพิจารณาลักษณะของเครือข่ายในแต่ละช่วงวงจรชีวิต อาจพอสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. ระยะก่อตัว ช่วงนี้เป็นระยะเริ่มต้นของเครือข่าย เริ่มจากการมีแกนนำเป็นผู้ริเริ่มเครือข่าย ซึ่งแกนนำอาจเป็นไปได้ทั้งปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มบุคคล อาจเป็นคนที่้องถิ่นหรือผู้บริหารสถาบันการศึกษา นักวิชาการหน่วยงานภาครัฐ ฯลฯ แกนนำเหล่านี้จะกำหนดประเด็น (Issue) บางเรื่อง ที่ตนเองสนใจอยากเข้าไปมีส่วนจัดการ อาทิ ประเด็นการเอาเปรียบโดยพ่อค้าคนกลาง ประเด็นมลภาวะในเขตเมือง ประเด็นความเสื่อมโทรมของป่าไม้ เป็นต้น แกนนำเหล่านี้จะเป็นผู้จุดประกายให้คนอื่นๆ เริ่มรับรู้ปัญหาพร้อมกันจนเกิดความตระหนักถึงความจำเป็นที่ต้องรวมตัวกันเป็นเครือข่าย แต่สมาชิกก็ยังมีจำนวนน้อยอยู่และจำกัดเฉพาะคนเพียงบางกลุ่มหรือบางพื้นที่ วัตถุประสงค์ของเครือข่ายอาจจะยังไม่ชัดเจนนักในช่วงระยะนี้ ระบบบริหารภายในเครือข่ายก็มีลักษณะที่ไม่เป็นทางการ อีกทั้งคนภายนอกเครือข่ายส่วนใหญ่ก็ยังไม่รู้จักเครือข่าย เพราะข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเครือข่าย

ยังไม่กระจายตัวออกไปในวงกว้าง จึงเป็นที่รู้จักเพียงในวงแคบเฉพาะกลุ่มเท่านั้น ซึ่งยังต้องใช้เวลาอีกพอสมควรกว่าสังคมจะเริ่มรับรู้ หากไม่มีการประชาสัมพันธ์ที่ดีเพื่อขยายความคิดออกไปแล้ว การขยายกลุ่มของเครือข่ายจะเป็นเงินทุนจากสมาชิกเอง การระดมทุนมีความจำกัด เพราะเครือข่ายยังไม่กว้างขวาง ดังนั้น จึงอาจมีบางเครือข่ายที่ปิดตัวลงไปในช่วงนั้น เพราะไม่สามารถก่อรูปได้สำเร็จ

2. ระยะขยายตัว เครือข่ายที่สามารถระดมตัวให้ผ่านระยะแรกเข้าสู่ระยะที่สองได้ ก็จะผ่านเข้าสู่ระยะขยายตัว โดยแนวคิดเกี่ยวกับการดำเนินการของเครือข่ายเริ่มชัดเจนขึ้น เป้าหมายและรูปแบบการทำงานที่ชัดเจนช่วยดึงดูดให้คนที่สนใจเข้าร่วมเป็นสมาชิกเครือข่ายเพิ่มขึ้น ส่งผลให้เครือข่ายเกิดการขยายตัวในเชิงปริมาณ แนวทางการดำเนินงานที่ชัดเจนยังส่งผลให้เครือข่ายดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง สมาชิกรู้สึกดีกว่าตนเองได้รับประโยชน์จากการเข้าร่วมเครือข่ายๆ ได้ประโยชน์โดยตรงที่เป็นรูปธรรม ทำให้สมาชิกเกิดการผูกพัน(Commit) ตัวกับเครือข่าย

การมีปริมาณสมาชิกเพิ่มจำนวนขึ้น ประกอบกับการมีกิจกรรมจำนวนมากที่ต้องดำเนินการ เป็นปัจจัยที่ทำให้เครือข่ายเริ่มมีการจัดระบบและพัฒนาคุณภาพภายใน โดยมีการจัดสรรหน้าที่ระหว่างสมาชิกของเครือข่าย มีการจัดโครงสร้างการทำงานอย่างชัดเจน มีการกำหนดผู้นำของเครือข่ายอย่างเป็นทางการ เริ่มมีการวางแผนขยายเครือข่ายอย่างเป็นระบบ การระดมทุน เปลี่ยนจากการระดมทุนภายใน เป็นการระดมทุนจากภายนอก เนื่องจากชื่อเสียงของเครือข่ายเริ่มเป็นที่รู้จักของสังคม สังคมเริ่มรับรู้เกี่ยวกับกิจกรรมเครือข่าย รับรู้ถึงวัตถุประสงค์ และประโยชน์ของเครือข่าย ทำให้ระดมทุนจากภายนอกกระทำได้ง่าย นอกจากนี้การขอความร่วมมือหรือการประสานงานกับหน่วยงานอื่นก็กระทำได้ง่ายขึ้น เนื่องจากเหตุผลดังกล่าว ปัจจัยสำคัญที่จะทำให้เครือข่ายพัฒนาสู่ระยะต่อไป อยู่ที่ภาวะผู้นำ ความเป็นประโยชน์และความต่อเนื่องของกิจกรรม ตลอดจนการจัดระบบบริการภายใน หากผู้นำสามารถรวมใจสมาชิกเครือข่ายและผลักดันให้เกิดการร่วมใจกันตามเป้าหมาย เครือข่ายก็มีโอกาสประสบความสำเร็จสูง นอกจากนี้การดำเนินกิจกรรมที่เป็นประโยชน์แก่สมาชิกอย่างต่อเนื่องก็จะทำให้สมาชิกเกิดการมีส่วนร่วมและผูกพันกับเครือข่ายมากขึ้น ประการสุดท้ายคือ การจัดระบบเครือข่ายที่ดีจะช่วยลดความสับสนวุ่นวายในการดำเนินงานและช่วยสนับสนุนให้เกิดการดำเนินงานเป็นไปอย่างคล่องตัวและมีประสิทธิภาพด้วย

3. ระยะรุ่งเรือง อาจแบ่งได้ 3 ช่วงย่อยๆ ได้แก่ ระยะรุ่งเรืองช่วงต้น ระยะรุ่งเรืองเสถียร ระยะรุ่งเรืองช่วงถดถอย โดยระยะเวลาในแต่ละช่วงจะมากขึ้นน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับความสามารถในการบริหารจัดการเครือข่าย บางเครือข่ายอาจอยู่ในระยะรุ่งเรืองช่วงต้นยาวนานหลายปี ขณะที่บางเครือข่ายอาจอยู่ในช่วงนี้เพียงไม่กี่ปีแล้วเข้าสู่ระยะถดถอยอย่างรวดเร็วก็ได้ ระยะรุ่งเรืองช่วงต้น ผลสืบเนื่องจากระยะขยายตัวที่มีการจัดระบบบริหารภายในเครือข่ายลงตัว เกิดการพัฒนาบางอย่างสม่ำเสมอ

กิจกรรมเครือข่ายยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องและสังคมส่วนใหญ่รู้จักเครือข่าย ทำให้การเพิ่มขึ้นของจำนวนสมาชิกยังคงมีอยู่เรื่อยๆ แต่เป็นการเพิ่มในอัตราที่ลดลง (Increase With Decreasing Rate) เนื่องจากคนส่วนใหญ่ได้รู้จักเครือข่ายแล้ว คนที่สนใจในเป้าหมายและรูปแบบการทำงานของเครือข่ายก็ได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกจนเกือบหมด การเพิ่มขึ้นของจำนวนสมาชิกจึงเริ่มอืดตัว นอกจากนี้ยังอาจมีการจัดตั้งเครือข่ายแบบเดียวกันขึ้นมา เกิดการลอกเลียนแบบ เพราะเห็นตัวอย่างความสำเร็จที่เกิดขึ้นจากความยั่งยืนของเครือข่ายในช่วงนี้ ซึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถในการบริหารจัดการ หากเครือข่ายมีบริหารที่ดีก็มีแนวโน้มที่ระยะรุ่งเรืองช่วงต้นจะต่อเนื่องยาวนาน เนื่องจากปริมาณสมาชิกเครือข่ายที่มีจำนวนมาก ทำให้จำเป็นต้องมีระบบสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ เพื่อเชื่อมโยงสมาชิกเข้าหากัน สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย

ระยะรุ่งเรืองในช่วงเสถียร ในระยะนี้อัตราการเพิ่มของสมาชิกแทบจะเป็นศูนย์ ไม่มีการเพิ่มของสมาชิก เพราะคนส่วนใหญ่ที่สนใจได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกเครือข่ายหมดแล้ว กิจกรรมส่วนใหญ่ที่ดำเนินการก็มักจะเป็นกิจกรรมเดิมๆ ที่ได้เคยทำมาก่อนภายใต้กรอบวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้จึงไม่เกิดการคิดค้นกิจกรรมรูปแบบที่แปลกใหม่ไปจากเดิม ส่งผลให้สมาชิกเริ่มเข้าร่วมกิจกรรมน้อยลง เพราะสมาชิกส่วนใหญ่ได้เคยร่วมกิจกรรมต่าง ๆ เหล่านั้นหมดแล้ว อีกทั้งสมาชิกบางส่วนก็ได้รับการตอบสนองความต้องการจากเครือข่ายแล้ว เมื่อผลประโยชน์ส่วนตัวได้บรรลุเรียบร้อยแล้ว ทำให้ไม่เกิดแรงจูงใจที่จะมีส่วนร่วมสนับสนุนเครือข่ายต่อไป ซึ่งจะนำไปสู่ระยะรุ่งเรืองช่วงถดถอย ระยะรุ่งเรืองช่วงถดถอย ในระยะนี้สมาชิกเริ่มถดถอยห่างออกไปจากเครือข่าย ซึ่งบางส่วนก็เกิดจากการที่เป้าหมายส่วนตัวได้บรรลุผลแล้ว จึงรู้สึกที่ไม่จำเป็นต้องอาศัยเครือข่ายอีกต่อไป อัตราการเข้าร่วมกิจกรรมของเครือข่ายเริ่มน้อยลง สมาชิกมีสถานะเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายเพียงในทางนิตินัยแต่ในทางพฤตินัยแล้ว สมาชิกเริ่มไม่มีส่วนร่วม ระดับความผูกพันกับเครือข่ายก็เริ่มลดลง จำนวนสมาชิกจึงเริ่มลดลงตามไปด้วย ส่งผลทำให้การดำเนินกิจกรรมของเครือข่ายไม่ค่อยบรรลุผล กิจกรรมขาดความต่อเนื่อง เมื่อกิจกรรมไม่ต่อเนื่องก็ส่งผลให้เงินสนับสนุนจากภายนอกเริ่มลดลง

4. ระยะถดถอย ความถดถอยของเครือข่ายส่วนหนึ่งเกิดจากการที่เป้าหมายของเครือข่ายได้บรรลุผลแล้วทำให้การเตรียมตัวสลายเครือข่าย แต่อีกส่วนหนึ่งก็เกิดจากการที่เครือข่ายไม่มีพลังเพียงพอที่จะดึงดูดสมาชิกให้อยู่ร่วมต่อไปได้ ความถดถอยของเครือข่ายจึงเห็นได้ชัดเจนจากการที่จำนวนสมาชิกลดลงอย่างต่อเนื่อง สมาชิกที่เหลืออยู่ก็ไม่ค่อยตื่นตัว (Active) ในการมีส่วนร่วมทำกิจกรรมกับเครือข่าย ส่งผลทำให้เงินสนับสนุนการทำงานทั้งจากภายในและภายนอกเครือข่ายลดลง กิจกรรมของเครือข่ายก็เริ่มลดน้อยลง จนอาจถึงขนาดที่ไม่มีกิจกรรมเลย นอกจากนี้ยังอาจเกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มสมาชิกทำให้สั่นคลอนความเข้มแข็งของเครือข่ายซึ่งจะนำไปสู่การแตกแยกและการสิ้นสุดของเครือข่ายได้

5. ระยะฟื้นตัว การพยายามรื้อฟื้นเครือข่ายหลังจากการที่เข้าสู่ระยะถดถอยแล้วอาจพอกระทำได้ แต่กระนั้นการฟื้นตัวกระทำได้ค่อนข้างยากมาก เพราะสมาชิกเครือข่ายต้องกระจัดกระจายออกไปและต่างไม่สนใจจะร่วมมือกับเครือข่ายอีก หลังจากที่ได้รับการตอบสนองความต้องการเรียบร้อยแล้ว แนวทางการฟื้นเครือข่ายขึ้นใหม่ ควรเริ่มด้วยการทบทวนวัตถุประสงค์และการกำหนดเป้าหมายของเครือข่ายใหม่ เพื่อนำไปสู่การแสวงหาแนวร่วมพันธมิตรกลุ่มใหม่ๆ นอกจากสมาชิกเดิมที่เคยมีอยู่ด้วย อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอนี้ของผู้เขียนก็คือ ไม่ควรปล่อยให้เครือข่ายก้าวมาจนถึงจุดนี้ แต่พยายามปรับปรุงแก้ไขตั้งแต่เครือข่ายเข้าสู่ระยะรุ่งเรืองช่วงเสถียร

ทฤษฎีเกี่ยวกับเครือข่าย

เครือข่ายเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างหนึ่งที่แตกต่างไปจากกลุ่ม โดยที่กลุ่มจะมีขอบเขตที่รู้จักกันว่า ใครเป็นสมาชิก ไม่ใช่สมาชิก มีความเป็นรูปธรรมมองเห็นได้ มีโครงสร้างทางสังคมในระดับหนึ่ง แต่เครือข่ายเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ไม่มีขอบเขต การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกเครือข่ายอาจมองเห็นและมองไม่เห็นรูปธรรมก็ได้ สาระของการเชื่อมโยงระหว่างกันจะช่วยให้อาจมองเห็นรูปธรรมของเครือข่ายมี 3 ลักษณะ คือ เครือข่ายการแลกเปลี่ยน เครือข่ายการติดต่อสื่อสาร และเครือข่ายความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกัน เครือข่ายไม่มีโครงสร้างตายตัวแน่นอน อาจมีการออกแบบโครงสร้างขึ้นมาทำหน้าที่สานความสัมพันธ์ระหว่างคน/กลุ่มองค์กร ให้ต่อเนื่อง แต่ในเครือข่ายไม่มีใครบังคับใครทำการอะไรได้ แต่ละคน กลุ่มองค์กรก็เป็นศูนย์กลางของเครือข่ายได้พอๆ กัน ดังนั้นรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมของเครือข่ายจึงมีความซับซ้อนมากกว่ากลุ่ม องค์กรมากนัก (กรมพัฒนาชุมชน. ออนไลน์ : 2548)

ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกันและกันของบุคคลต่างๆ ที่อยู่ในเครือข่ายสังคมนั้น เป็นความสัมพันธ์ในทุกๆ ด้านที่บุคคลทั้งหมดในเครือข่ายสังคมมีต่อกัน ทั้งด้านระบบเศรษฐกิจ การแต่งงาน เครือญาติ การเมือง และอื่นๆ ส่วนพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นได้แก่ การไปมาหาสู่ การเยี่ยมเยียน การปรึกษาหารือ การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่งๆ จึงเปรียบเสมือนสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆ ขณะเดียวกันบุคคลนั้นๆ เปรียบเสมือนส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมทางสังคมของบุคคลอื่นๆ ในเครือข่ายสังคม ซึ่งสามารถส่งผลกระทบต่อพฤติกรรมของผู้อื่นด้วยเช่นกัน

ความสัมพันธ์ทางสังคมที่บุคคลมีต่อกันและกันภายใต้เครือข่าย เมื่อเริ่มจากบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก็จะขยายกว้างออกไปหลายปริมาตร ตามขั้นตอนของวงจรชีวิต สถานภาพและบทบาทของบุคคลนั้น จนเกิดปัญหาขึ้นว่าเมื่อจะทำการศึกษาคือเครือข่ายสังคมจะมีวิธีใดบ้างที่จะช่วยระบุขอบเขตของเครือข่ายสังคมได้

กรมพัฒนาชุมชน (ออนไลน์ : 2548) เสนอเป็นแนวคิดในการศึกษาเครือข่ายว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมก่อให้เกิดเครือข่ายรวมและเครือข่ายย่อย ซึ่งเครือข่ายย่อยก็คือความสัมพันธ์ส่วนหนึ่ง

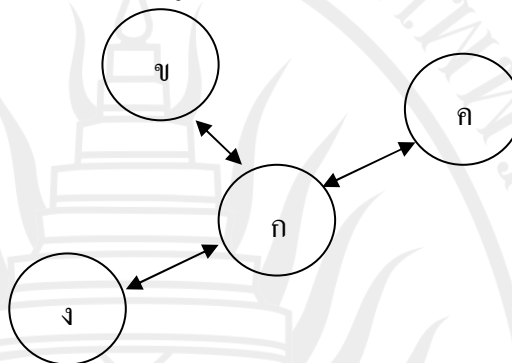
ในหลายๆ ส่วนของเครือข่ายรวม โดยที่เครือข่ายนั้นต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานหลักเกณฑ์เดียวกับเครือข่ายรวม หลักเกณฑ์นี้อาจตั้งอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจ เครือญาติ การเมือง หรือระบบย่อยอื่นๆ ของสังคม เครือข่ายร่วมเปรียบเสมือนสังคมใหญ่ และเครือข่ายย่อยเปรียบเสมือนระบบสังคมย่อย ในการศึกษาเครือข่าย เราอาจศึกษาเครือข่ายย่อยได้ นอกจากนั้นบาร์นส์ยังได้เสนอเกี่ยวกับเครือข่ายตรงและเครือข่ายอ้อม โดยให้ความหมายเครือข่ายตรงว่า หมายถึง การติดต่อโดยตรงของบุคคลที่มีต่อบุคคลอื่นๆ ได้แก่ ครอบครัว ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน และผู้ร่วมงาน ซึ่งบุคคลเหล่านี้มักมีการติดต่อกันสม่ำเสมอ ส่วนเครือข่ายอ้อมนั้นบาร์นส์ หมายถึง การเกี่ยวข้องกับติดต่อของบุคคลที่มีต่อผู้อื่นทางอ้อม โดยที่บุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางอาจไม่รู้จักระบุบุคคลนั้นโดยตรง แต่สามารถติดต่อผ่านสมาชิกที่อยู่ในเครือข่ายตรงของตนได้ แนวความคิดของบาร์นส์ ช่วยให้เห็น เส้นโยงใยความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลได้ชัดเจนว่า มีการติดต่อกันอย่างไร ผ่านใคร แต่ไม่เห็นความแน่นแฟ้นของความสัมพันธ์ดังกล่าว เพราะคนที่มีการติดต่อกันโดยตรงอาจไม่ใช่คนที่อยู่ใกล้ชีวิตสนิทสนมก็ได้

ในการศึกษาเครือข่ายของบุคคลต้องเริ่มที่บุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลาง แต่ต้องกำหนดลงไปว่าเครือข่ายที่ตนจะศึกษานั้น มีขอบเขตมากน้อยเพียงใด พร้อมกับต้องตั้งข้อสังเกตของประเภทของบุคคลว่าเครือข่ายที่ตนศึกษานั้นมีขอบเขตมากน้อยเพียงใด พร้อมทั้งต้องตั้งข้อสังเกตประเภทของบุคคลหรือกลุ่มบุคคล ซึ่งบุคคลตรงจุดศูนย์กลางมีความสัมพันธ์ด้วย โดยอาศัยระยะห่างทางสังคม (Social Distance) เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง ควรประกอบด้วยปริมาณที่สามัญอย่างน้อย 3 ปริมาณที่สามัญ คือ ปริมาณแรก ควรประกอบไปด้วยบุคคลที่ใกล้ชิดกับบุคคลศูนย์กลางมากที่สุด อันได้แก่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง ซึ่งเรียกได้ว่า เครือข่ายใกล้ชิด (Intimate Network) ปริมาณที่สอง ได้แก่ เครือข่ายรอง (Effective Network) ซึ่งประกอบไปด้วยบุคคลต่างๆ ที่บุคคลศูนย์กลางรู้จักคุ้นเคยน้อยกว่ากลุ่มแรก และปริมาณที่สามัญ ได้แก่ กลุ่มบุคคลที่บุคคลศูนย์กลางไม่รู้จักระบุโดยตรงแต่สามารถติดต่อสัมพันธ์ด้วยถ้าต้องการ โดยผ่านเครือข่ายใกล้ชิดอีกทีหนึ่ง เรียกว่า เครือข่ายขยาย (Extended Network) การแบ่งปริมาณของเครือข่ายบุคคลซึ่งเสนอโดยโบเชวงนี้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการใช้ระดับความผูกพันและภาระหน้าที่ที่มีต่อกันและกันเป็นหลักแนวคิดที่สามารถนำมาใช้วิเคราะห์พื้นฐานของพฤติกรรมบุคคลภายใต้ความสัมพันธ์ที่แตกต่างกันได้ และทำให้ทราบถึงความแน่นแฟ้นของความสัมพันธ์ทั้งที่มีอยู่ระหว่างบุคคลศูนย์กลางกับคนในปริมาณต่างๆ อย่างไรก็ตามแนวคิดนี้ยังทำให้เห็นภาพของการติดต่อได้ชัดเจนว่าคนในปริมาณต่างๆ มีความสัมพันธ์ในลักษณะใด

ข้อดีของทั้งสองแนวความคิดดังกล่าว เมื่อนำมาใช้ในการวิเคราะห์โครงสร้างและการเข้าถึงเครือข่ายสังคม สามารถทำได้โดยการแบ่งปริมาณของเครือข่ายออกเป็น 3 ระดับ ตามความคิดของโบเชวง แล้วศึกษาลักษณะการติดต่อระหว่างบุคคลที่อยู่ศูนย์กลางกับคนที่อยู่ในปริมาณต่างๆ ว่าเป็นการใช้เครือข่ายทางตรงหรือทางอ้อม ถ้าเป็นทางอ้อมผ่านใครบ้าง ตามแนวคิดของบาร์นส์ และจะคู่ด้วยว่าบุคคลในเขตปริมาณต่างๆ มีความสัมพันธ์กันหรือไม่ ลักษณะใด

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (ออนไลน์ : 2548) จำแนกรูปแบบของเครือข่ายความสัมพันธ์ 3 รูปแบบ คือ

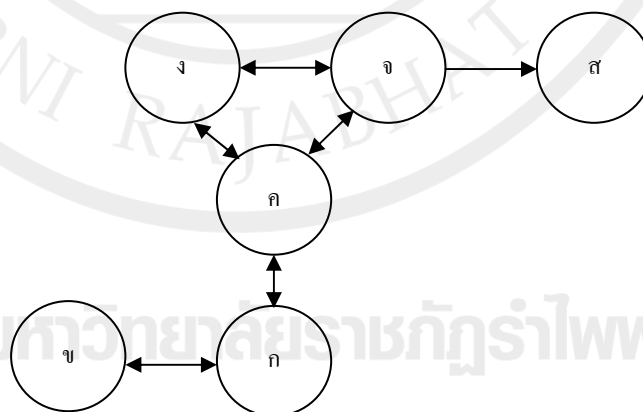
1. เครือข่ายคู่ (Dyad Network) คือเครือข่ายที่มีคนๆ หนึ่งเป็นศูนย์กลางคนอื่นๆ ต่างไม่มีความสัมพันธ์กัน มีความสัมพันธ์เฉพาะกับจุดที่อยู่ตรงกลางเท่านั้น ดังภาพประกอบ 4

ภาพประกอบ 4 เครือข่ายคู่

2. เครือข่ายแวดลอมระหว่างบุคคลและเพื่อนบ้าน เครือข่ายรูปแบบนี้จำแนกได้เป็น 2 ส่วน คือ เครือข่ายชั้นแรกกับเครือข่ายชั้นที่สอง นั่นคือแต่ละคนในเครือข่ายต่างก็มีเครือข่ายความสัมพันธ์ของตัวเองที่ถือว่าเป็นเครือข่ายชั้นที่สองของคนที่อยู่ตรงกลาง

3. เครือข่ายแวดลอมที่ขยายออกไป เครือข่ายแวดลอมที่คนๆ หนึ่งอาจขยายออกไปได้ไม่จำกัด ผลกระทบของเครือข่ายแต่ละส่วนที่มีต่อคนๆ หนึ่งอาจลดลงไปเรื่อยๆ ส่วนที่มีอิทธิพลต่อคนตรงกลางมากที่สุด ดังภาพประกอบ 4 สมมุติว่า (ก) กับ (ข) อยู่คนละหมู่บ้านกัน คนใน 2 หมู่บ้านนี้ไม่ค่อยถูกกันเท่าไร (ก) กับ (ข) เรียนหนังสือด้วยกันและเป็นเพื่อนรักกัน แต่ (ก) ก็เป็นเพื่อนกับ (ค) ส่วน (ค) เป็นเพื่อนกับ (ง) และ (จ) เป็นเพื่อนกันอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน ส่วน (ส) เป็นคนที่ (จ) ให้ความเคารพเชื่อถือ และ(ส) ก็ไม่ชอบคนในหมู่บ้านของ (ก) เช่นเดียวกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ ลองคิดว่า (ก) จะรักษาความเป็นเพื่อนรักกับ (ข) ได้นานสักเท่าไร

ภาพประกอบ 5 เครือข่ายแวดลอมที่ขยายออกไป

ในการวิเคราะห์เครือข่ายสังคมไม่เพียงแต่จะศึกษาการดำรงอยู่ของสายใยความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลเท่านั้น แต่จะเน้นที่ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลที่ดำรงอยู่ในเครือข่ายสังคมว่าจะส่งผลกระทบต่อพฤติกรรมซึ่งกันและกันอย่างไร ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยเรื่องรูปแบบมาอธิบายพฤติกรรมด้วย ได้แก่ ลักษณะทางด้านเนื้อหา และปริมาณของความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลภายในเครือข่าย ซึ่งเรื่องนี้ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (ออนไลน์ : 2548) เสนอลักษณะของความสัมพันธ์ที่สามารถนำมาเป็นกรอบในการศึกษาวิเคราะห์เครือข่ายสังคมไว้ 3 ลักษณะด้วยกัน คือ

1. ความเกี่ยวพันกันภายในเครือข่าย หมายถึง ความเกี่ยวข้องของบุคคลในเครือข่าย ซึ่งมีตั้งแต่ความเกี่ยวพันกันอย่างหลวมๆ ไปจนถึงความเกี่ยวพันกันอย่างเหนียวแน่นหรือเข้มข้น
2. ความสัมพันธ์เชิงซ้อน (Multistoried) หมายถึง จำนวนของบทบาทที่บุคคลมีในการติดต่อกัน ปกติบุคคลจะมีหลายบทบาทที่ต้องกระทำในชีวิตประจำวัน ในการมีแต่ละบทบาทเขาได้พบปะรู้จักกับบุคคลอื่นที่มีบทบาทอย่างหนึ่งและบางครั้งเขาก็ได้พบกับบุคคลเดิมนี้ในบทบาทอื่นอีก การที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันเพียงบทบาทเดียวเรียกว่า ความสัมพันธ์เชิงเดี่ยว (Singer Strained) และการที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันหลายบทบาท เรียกว่าความสัมพันธ์เชิงซ้อน
3. ความเข้มแข็งหรือความอ่อนแอของความสัมพันธ์ (Strong or Weak Ties) ความเกี่ยวพันที่เข้มแข็งคือ ความผูกพันที่ต้องทุ่มเทเวลาให้กับความสัมพันธ์ มีความตั้งใจที่เกิดจากความรู้สึก มีความไว้วางใจกันและกัน และมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความเกี่ยวพันที่อ่อนแอ คือ ความผูกพันที่บุคคลทุ่มเทตัวเองให้กับความสัมพันธ์นั้นน้อย เช่น คนที่เป็นเพียงคนรู้จัก

กรมพัฒนาชุมชน (ออนไลน์ : 2548) เสนอไว้นอกเหนือจากข้างต้นอีก 3 ประการ คือ

1. ความสัมพันธ์ทางสังคม ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานก่อนการแลกเปลี่ยน (Transactional Content) สิ่งที่น่าสนใจในการแลกเปลี่ยนในความสัมพันธ์ทางสังคม คือ สิ่งของและน้ำใจที่มีการแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนสองคน ในการแสดงบทบาทแต่ละบทบาท และสิ่งที่แลกเปลี่ยนกันนี้ไม่เพียงขึ้นอยู่กับบรรทัดฐานทางสังคมที่มีอยู่ในแต่ละบทบาทเท่านั้น หากยังขึ้นอยู่กับว่าบุคคลแสดงบทบาทนั้นจะตัดสินใจมีพฤติกรรมอย่างไรด้วย เพราะถึงแม้ว่าในแต่ละบทบาทจะมีบรรทัดฐานและความคาดหวังกำหนดว่าควรจะทำอะไรกันบ้างแต่ในทางปฏิบัติแล้วมิได้เป็นเช่นนั้นเสมอไป ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องแสดงให้เห็นว่าในความสัมพันธ์กันตามบทบาทหนึ่งคู่สัมพันธ์มีการแลกเปลี่ยนสิ่งใดบ้าง สิ่งแลกเปลี่ยนที่แสดงให้เห็นถึงเนื้อหาได้แก่ การทักทาย การสนทนา การเยี่ยมเยียน การช่วยเหลือ การงาน การให้บริการส่วนบุคคลและการช่วยเหลือทางการเงิน สิ่งเหล่านี้ไม่เพียงแต่ช่วยให้เข้าใจว่าบุคคลหนึ่งให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งมากน้อยเพียงใด แต่ยังช่วยให้เห็นว่าเขาได้รับผลประโยชน์อะไรตอบแทนจากความสัมพันธ์ดังกล่าว

2. ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะการแลกเปลี่ยน (Directional Flow) แลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างบุคคลสองคน อาจมีลักษณะการให้และการรับที่สมดุลกัน หรือให้มากกว่ารับ

หรือรับมากกว่าให้ ลักษณะการให้และการรับเป็นเครื่องชี้อีกอันหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าบุคคลแต่ละคนให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งอย่างไร หากมีการให้และการรับในปริมาณที่เท่าเทียมกัน ก็แสดงว่าบุคคลที่มีความสัมพันธ์นั้นมีอำนาจ เกียรติภูมิ ในระดับเท่าเทียมกัน แต่หากความสัมพันธ์ที่มีการให้และการรับไม่เท่าเทียมกันผู้ที่ให้มากกว่าย่อมมีอำนาจและเกียรติภูมิสูงกว่าผู้รับ เช่น ในระบบอุปถัมภ์ ลักษณะของการให้และการรับก็เป็นเครื่องชี้อย่างหนึ่งถึงคุณภาพของความสัมพันธ์นั้น

3. ความถี่และระยะเวลาของความสัมพันธ์ (Frequency and Duration of Relationship) หมายถึง จำนวนครั้งที่พบปะ หรือ ไปมาหาสู่กัน และระยะเวลาที่รู้จักกัน การได้พบปะกันบ่อยครั้ง และรู้จักกันเป็นเวลานานจะช่วยให้คนรู้สึกผูกพันกันมาก ระยะเวลาจึงเป็นเครื่องชี้ถึงคุณภาพที่ดีอีกตัวหนึ่ง เพราะจะช่วยให้รู้ว่า คนได้ทุ่มเทเวลาให้กับความสัมพันธ์มากน้อยเพียงใด

ทฤษฎีผู้กระทำการเครือข่าย (Actor Network Theory)

คำอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับเครือข่าย เริ่มซับซ้อนมากขึ้น เมื่อแนวความคิดทางสังคมวิทยา ไปผนวกเข้ากับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ซึ่ง เกริงส์คักดี เจริญวงศ์ศักดิ์ (ออนไลน์ : 2548) กล่าวว่า ถ้าต้องการเข้าใจเรื่องของกลไก อำนาจและกลไกการจัดระเบียบทางสังคมเราต้องค้นหาลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างคนกับอุปกรณ์เครื่องมือ แม้ความรู้ก็เป็นผลผลิตทางสังคมที่เกิดจากความสัมพันธ์ที่มีต่อกันระหว่างคนและอุปกรณ์ เครื่องมือที่ใช้ ทั้งนี้เป็นแนวคิดในทฤษฎีผู้กระทำการเครือข่าย ซึ่งกำหนดขอบความคิดช่วย วิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับเทคโนโลยี ทฤษฎีนี้อธิบายว่า ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีไม่ได้ถูกชี้นำโดยสังคมหรือเทคโนโลยีไปทั้งหมด การปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และที่ไม่ใช่มนุษย์ มนุษย์กับมนุษย์ และไม่ใช่มนุษย์กับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ ล้วนเป็นผลมาจากทั้งสังคมและเทคโนโลยี ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำการมีเป้าหมาย เป้าหมายนี้เกี่ยวข้องกับ การโอนสื่อบางอย่าง จากผู้กระทำการ A ไปยังผู้กระทำการ B ผู้กระทำการทั้งคู่ ถูกจารึกไว้ด้วยคุณสมบัติบางอย่างที่จะช่วยในการโอน แต่การจารึกดังกล่าวก็กำหนดวิธีการที่ผู้กระทำการได้รับอนุญาตให้กระทำต่อกัน ถ้าไม่ทำตามที่กำหนด ก็จะไม่มีการ โอนเกิดขึ้น ยกตัวอย่าง ผู้กระทำการฝ่ายหนึ่งคือ ครอบงำอีกฝ่ายหนึ่งคือคนสื่อคือน้ำโซดาในครอบงำ เป้าหมายของปฏิสัมพันธ์คือ การโอน น้ำโซดาจากครอบงำไปยังปากคน ทั้งสองฝ่ายจะต้องทำบางอย่างที่จะช่วยให้การ โอนเกิดขึ้น เพื่อ น้ำโซดาออกจากครอบงำเข้าไปในปากคนได้ งานที่ถูกกำหนดไว้ต้องเสร็จสมบูรณ์ นั่นคือ ต้องมีการเปิดครอบงำ ปากคนก็ต้องเปิด การเปิดปากของคนและการเปิดครอบงำต้องทำก่อน เพื่อให้ น้ำโซดาไหลจากครอบงำเข้าปากของคนเพื่อการส่งผ่านน้ำโซดาเข้าปากคนได้ดี ปฏิสัมพันธ์ที่สมบูรณ์ ต้องเกิดข้อกำหนดของผู้กระทำการแต่ละคนเป็นตัวบ่งการปฏิสัมพันธ์ที่สมบูรณ์ว่าทุกข้อกำหนด ต้องได้รับการยอมรับและถือปฏิบัติ จำไว้ว่าการกระทำที่กำหนดเป็นผลของสิ่งที่จารึกไว้ ต่อเป้าหมาย

ในกรณีตัวอย่าง คือ การกำหนดตำแหน่งของการมีฝาผนังเปิดบนกระป๋อง ตำแหน่งของการเปิดกระป๋อง ขนาดและจำนวนกระป๋อง และเนื่องจากกระป๋องถูกสร้างขึ้นมาจากคน สิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวก็ถูกจารึกไว้โดยคน เพื่อจารึกกระป๋อง นักออกแบบก็ต้องสร้างความคิดของปฏิสัมพันธ์ในพื้นและผู้ใช้กระป๋องในพื้น

เครือข่ายถูกสร้างขึ้นผ่านการส่งต่อสื่อระหว่างผู้กระทำกรหลายคน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายเบื้องต้นยังผู้กระทำกรเข้ามาเกี่ยวข้องมากเท่าไร เครือข่ายก็ยิ่งซับซ้อนมากขึ้นเท่านั้น เนื่องจากการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน การนำผู้กระทำกรใหม่ๆ เข้ามาในเครือข่ายจะมีผลกระทบต่อผู้กระทำกรอื่นๆ ในเครือข่ายนั้น ลองนึกถึงการเพิ่มแก้ว เข้ามาในเครือข่ายคนกับโซดา ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำกรที่มีอยู่เดิมก็จะเปลี่ยนไป ถ้าเราต้องการเข้าใจเรื่องของกลไกอำนาจและกลไกการจัดระเบียบไม่ต้องเริ่มจากสิ่งที่เราต้องการอธิบาย ตัวอย่างเช่น เป็นความคิดที่ดีที่ไม่มองว่า มีระบบสังคมมหภาคอยู่ด้านหนึ่ง และชิ้นส่วนเล็กๆ น้อยๆ แยกออกมาเป็นสังคมระดับจุลภาค เพราะถ้าทำอย่างนั้นเรากำลังปิดคำถามที่น่าสนใจเกี่ยวกับกำเนิดของอำนาจและการจัดระเบียบแทนที่จะทำอย่างนั้น เราควรเริ่มที่พื้นสะอาดๆ เราอาจเริ่มที่ปฏิสัมพันธ์และสันนิษฐานว่า ปฏิสัมพันธ์คือทุกอย่างที่มีอยู่ตรงนั้น แล้วเราอาจถามว่าปฏิสัมพันธ์บางอย่างประสบความสำเร็จในการเกิดและผลิตซ้ำตัวเองได้อย่างไร มันผ่านพื้นแรงต้านทานและดูเหมือนจะกลายเป็นสังคมใหญ่ได้อย่างไร มันคล้ายจะส่งผลถึงอำนาจดังกล่าว ชื่อเสียง ขนาด ขอบเขต หรือการจัดระเบียบกับสิ่งที่เรารู้คุ้นเคย

เครือข่ายไม่ใช่ประกอบด้วยคนเท่านั้น แต่ยังประกอบด้วยเครื่องจักร สัตว์ ชื่อความ เงิน อาคาร และอุปกรณ์เครื่องมืออื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง มีข้ออภิปรายว่า การกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งทางสังคมไม่ใช่มีแต่คน แต่มันรวมไปถึงอุปกรณ์เครื่องมือด้วย และยังคงกล่าวไปอีกว่า เราจะไม่มีสังคมถ้าไม่มี ความหลากหลายของเครือข่ายสังคม งานของนักสังคมวิทยา ก็คือการแยกแยะลักษณะเฉพาะของ ความแตกต่างหลากหลายของเครือข่ายเหล่านี้ และสำรวจว่ามันเป็นอย่างไร เมื่อความแตกต่าง หลากหลายดังกล่าว เข้ามาสร้างแบบแผนเพื่อให้เกิดผลในลักษณะ ทำให้เกิดการจัดระเบียบองค์กร ความไม่เท่าเทียมกันและอำนาจ ในทฤษฎีนี้อธิบายว่า ถ้ามมนุษย์สร้างเครือข่ายทางสังคม ก็ไม่ใช่ เพราะมนุษย์มีการติดต่อสัมพันธ์กับมนุษย์คนอื่นๆ แต่เป็นเพราะมนุษย์มีการติดต่อสัมพันธ์กับมนุษย์ และอุปกรณ์เครื่องมือบางอย่างไม่มีที่สิ้นสุดด้วย และมนุษย์เองก็มีความรู้สึกชอบ ไม่ชอบอุปกรณ์ เครื่องมือบางอย่าง จึงถูกมนุษย์ชอบมากกว่าสิ่งอื่นในการนำมาสร้างเครือข่ายสังคมของสิ่งที่แตกต่างกัน เครื่องจักร สถาปัตยกรรม เครื่องนุ่งห่ม ตำรา ทั้งหมดมีส่วนร่วมสนับสนุนรูปแบบทางสังคม และถ้าอุปกรณ์ เครื่องมือเหล่านี้ขาดหายไป ผู้คนก็จะเรียกร้องถามหาระเบียบสังคม นักทฤษฎีผู้กระทำกรเครือข่าย กล่าวไว้ว่า ระเบียบสังคมเป็นผลที่เกิดจากวิธีการของความแตกต่างหลากหลาย

แพทย์แผนไทย

การนวดแผนไทยนับเป็นภูมิปัญญาอันล้ำค่าของคนไทยที่มีประวัติศาสตร์ และเรื่องราว สืบทอดกันมาช้านาน (สถาบันแพทย์แผนไทย. ออนไลน์ : 2542) ดังจะเห็นได้ว่าการนวดมีจุดเริ่มต้น มาจากการช่วยเหลือกันเองภายในครอบครัว เช่น สามีสช่วยนวดให้ภรรยา ภรรยาช่วยนวดให้สามี ลูกหลานนวดให้พ่อแม่ หรือ ปู่ย่า ตายาย มีการใช้วิธีต่างๆ เช่น สอก เข่า และเท้า นวดให้กัน หรือ นวดด้วยตนเอง มีการพัฒนาการใช้อุปกรณ์ในการนวดเพื่อช่วยให้ใช้น้ำหนักได้มากขึ้น เช่น นมสาวไม้กดท้อง จากการนวดช่วยเหลือตนเองภายในครอบครัวจนเกิดความชำนาญและมั่นใจ จึงได้มีการนวดช่วยเหลือความเจ็บป่วยของเพื่อนบ้าน จนได้รับความนิยมและเชื่อถือจากการมารับ บริการจนเกิดอาชีพหมอนวดในที่สุด จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการนวดที่เก่าแก่ที่สุด คือ ศิลาจารึกสมัยสุโขทัยที่ขุดพบที่ป่ามะม่วง ตรงกับสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เป็นรูปการรักษา โดยการนวด ยุคสมัยกรุงศรีอยุธยารัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การแพทย์ไทยเจริญรุ่งเรืองมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนวดไทย จนมีปรากฏในทำเนียบศักดิ์นา ข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือน ที่ตราขึ้นในปี 1998 มีการแบ่งกรมหมอนวดเป็นฝ่าย ขวา-ซ้าย เป็นกรมฯที่ค่อนข้างใหญ่ มีหน้าที่ ความรับผิดชอบมากและต้องใช้หมอนวดมากกว่ากรมอื่นๆ หลักฐานจากจดหมายเหตุของ ราชทูต ลา ลูแบร์ ประเทศฝรั่งเศส ได้บันทึกเรื่องหมอนวดในแผ่นดินสยามว่า “ในกรุงสยามนั้นถ้าใครป่วย ก็จะมีคนทำเส้นสายยึดโดยให้ผู้ชำนาญในทางนี้ขึ้นไปบนร่างกายของคนไข้ แล้วใช้เท้าเหยียบ กล่าว ว่าหญิงมีครรภ์มักให้เด็กเหยียบ เพื่อให้บุตรคลอดง่าย ไม่ต้องเจ็บปวดมาก” ต่อมาในสมัยพระบรม ไตรโลกนาถ ในกฎหมายตราสามดวง “นาพลเรือน” กล่าวถึงการแบ่งส่วนราชการให้กรมหมอนวด จำแนกตำแหน่งเป็น หลวง ขุน หมื่น พัน และมีศักดิ์นาเช่นเดียวกับข้าราชการสมัยนั้น

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ การแพทย์แผนไทยได้สืบทอดรูปแบบต่อจากสมัยอยุธยา แต่เอกสารและวิชาความรู้บางส่วนได้สาปสูญไป เนื่องจากภาวะสงครามทั้งถูกจับไปเป็นเชลย อีกส่วนหนึ่งด้วย แต่อย่างไรก็ตามหมอกกลางบ้านและหมอพระที่อยู่ตามหัวเมืองยังมีอีกเป็นจำนวนมาก จึงง่ายต่อการระดมวิชาความรู้ ในชั้นหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดให้ ปั้นรูปฤๅษีคัตตน ซึ่งเป็นรูปหล่อด้วยสังกะสีผสมดีบุก เพิ่มเติมจนครบ 80 ท่า และจารึกสรรพวิชา การนวดไทยลงบนแผ่นหินอ่อน 60 ภาพแสดงถึงจุดนวดอย่างละเอียดระดับบนผนังศาลาราย และบนเสารภายในวัดโพธิ์ ต่อมารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากหลักฐานการแบ่ง ส่วนราชการยังคงมีหมอนวดเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา และทรงโปรดให้หมอยาและหมอนวดถวาย การรักษาความเจ็บป่วยยามทรงประชวร แม้เสด็จประพาสแห่งใดจะต้องมีหมอดูยาการนวดทุกครั้ง ได้ชำระตำราการนวดไทยและเรียกตำราแพทย์หลวงหรือแพทย์ในพระราชสำนัก ครั้นเมื่อการแพทย์ แผนตะวันตกเข้ามาในสังคมไทยการนวดจึงหมดบทบาทจากราชสำนักในสมัยพระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนหมอนวดแบบชาวบ้านยังคงใช้การนวดแบบดั้งเดิมที่ได้รับการเรียนรู้ สืบทอดจากบรรพบุรุษ

การนวดแบบราชสำนัก หมายถึง การนวดเพื่อถวายกษัตริย์และเจ้านายชั้นสูงของราชสำนัก การนวดแบบราชสำนักพิจารณาถึงคุณสมบัติของผู้เรียนอย่างประณีตถี่ถ้วน และการสอนมีขั้นตอน จรรยาบรรณยาทของการนวด การนวดต้องสุภาพมากใช้อวัยวะได้น้อย และต้องตรงตามจุด จึงกล่าวได้ว่าการฝึกมือและการนวดมีเอกลักษณ์เฉพาะ

การนวดแบบเชลยศักดิ์ หมายถึง การนวดแบบสามัญชน มีการสืบทอดฝึกฝนแบบแผน การนวดตามวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งเหมาะมากสำหรับชาวบ้านจะนวดกันเอง ใช้สองมือและอวัยวะส่วนอื่นโดยไม่ต้องใช้ยา ในปัจจุบันจึงเป็นที่รู้จักและแพร่หลายในสังคมไทยการนวดไม่ใช่เพื่อรักษาความเจ็บป่วยเท่านั้น แต่มีค่าต่อสุขภาพ เป็นกระบวนการดูแลสุขภาพและรักษาโรค โดยอาศัยการสัมผัสอย่างมีหลักการ ระหว่างผู้ให้การรักษา (หมอนวด) และผู้รับการรักษา (ผู้ป่วย) การนวดจะส่งผลโดยตรงต่อร่างกายและจิตใจ คือตั้งแต่ทำให้เกิดการไหลเวียนของเลือดลม กล้ามเนื้อผ่อนคลาย รักษาอาการปวดเมื่อยตามร่างกาย อาการฟกช้ำ แคล็ด ชัดขอก จนกระทั่งสามารถช่วยให้สุขภาพดี จิตใจสดชื่น กระปรี้กระเปร่า จิตใจผ่อนคลายได้อย่างดี การนวดทุกรูปแบบ จะมีส่วนสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ส่งเสริมความสัมพันธ์ภายในครอบครัวและสังคมอีกทางหนึ่งในสังคมไทยสมัยก่อน การถ่ายทอดวิชาการนวดไทยยังไม่มีการสอนอย่างถูกระเบียบแบบแผน เป็นการถ่ายทอดตามสายบรรพบุรุษหรือตระกูลเดียวกัน ผู้เป็นอาจารย์จะพิจารณาว่ามีหน่วยก้านเหมาะสมที่จะถ่ายทอดวิชาความรู้ให้ หรืออาจเป็นผู้ค้นเคยและอยากเรียนวิชามาฝากตัวเป็นศิษย์ โดยจะมีวิธีไหว้ครูและครอบวิชาหมอนวดให้ วิธีการเรียนการสอนมีลักษณะแบบตัวต่อตัว เริ่มเรียนจากการฝึกฝนกำลังนิ้ว ตั้งแต่ขยำก้อนขี้ผึ้ง ดินน้ำมันหรือดินเหนียว จนมีกำลังนิ้วและมือแข็งแรงมากขึ้น จากนั้นจะสอนเรื่องจุดนวด เส้นประตู่ ฯลฯ และเริ่มฝึกปฏิบัติหัดนวดครูและติดตามครูเพื่อรับรู้ประสบการณ์และวิธีการนวด และจับส้นจากครูให้ได้มากที่สุด การเรียนรู้ต้องใช้ความอดุสาหะอย่างมากในการฝึกปรือ จึงจะสามารถรับวิชาการนวดไทยได้อย่างถูกต้องและแม่นยำ

การนวดหรือหัตถเวชเป็นการรักษาโรควิธีหนึ่ง ซึ่งมีผลทางการรักษาโรคบางโรคได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะโรคที่ไม่สามารถบำบัดได้ด้วยยาหรือยากิน การนวดจึงมีบทบาทสำคัญอย่างหนึ่งในการรักษาโรค

การนวดเป็นทั้งศาสตร์และศิลปะที่มีมาช้านาน การนวดได้เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย มีแผ่นดินอยุธยาไปจนถึงรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หมอนวดที่มีชื่อเสียงมากในยุคนั้นได้แก่ “หมอนอินทเวทดา” ซึ่งเป็นหมอนวดในราชสำนักและยังมีหมอนวดร่วมสมัยอีกหลายท่าน หมอนอินทเวทดา ได้ถ่ายทอดวิชาการนวดทั้งหมวดแก่บุตรชาย คือ หมอชิต เดชพันธ์ ซึ่งต่อมาได้ถ่ายทอดให้กับศิษย์หลายท่านและในจำนวนนั้นมี อาจารย์ณรงค์ศักดิ์ บุญรัตนศิริคุณ ซึ่งเป็นศิษย์เอกรวมอยู่ด้วย และต่อมาเป็นอาจารย์อยู่ที่ อารุเวทวิทยาลัย (ชีวก โภมารภักดิ์) โดยการเชิญของศาสตราจารย์นายแพทย์

อวย เกตุสิงห์ ท่านจึงได้ถ่ายทอดวิชาการนวดแบบราชสำนักนี้ให้แก่นักศึกษาของอายุรเวทวิทยาลัยฯ ทุกคน เพื่อเป็นผู้สืบทอดวิชาการนวดไทยสายราชสำนัก มิให้เสื่อมสูญไป นับได้ว่าอาจารย์ณรงค์ศักดิ์ บุญรัตนหิรัญ ได้เป็นผู้อนุรักษ์ศาสตร์และศิลปะแขนงนี้ผู้หนึ่ง ทำให้ดำรงอยู่คู่ชาติบ้านเมืองสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งแม้ว่าอาจารย์ณรงค์ศักดิ์ บุญรัตนหิรัญ จะไม่สามารถถ่ายทอดความรู้ในการนวดได้ทั้งหมด เนื่องจากระยะเวลาในการเรียนการสอนมีจำกัด ในขณะที่การเรียนการสอนเรื่องนวดจะต้องอาศัย การปฏิบัติอย่างจริงจังและต่อเนื่องยาวนานเพื่อให้เกิดความชำนาญ แต่ก็สามารถช่วยให้มีการนวดมาใช้ในการบำบัดรักษาโรคที่เหมาะสมและไม่ร้ายแรง ให้หายหรือระงับการทุกข์ทรมานของผู้ป่วยจำนวนหนึ่ง การนวดจึงเป็นวิทยาทานอันสูงส่งที่ควรอนุรักษ์และเทิดทูนไว้เป็นสมบัติคู่บ้านคู่เมืองสืบไป (หัสยา สำเร็จยัง, 2551 : 28)

ในปัจจุบันการแพทย์แผนไทยได้รับการยอมรับและขยายผลการปฏิบัติไปอย่างกว้างขวาง มิใช่เฉพาะในประเทศเท่านั้น ต่างชาติได้ให้ความสนใจกับการแพทย์แผนไทย ซึ่งเป็นการดูแลรักษาแบบองค์รวม ทั้งระบบเป็นอย่างมาก ตำรับยาแผนไทยใช้สมุนไพรเป็นส่วนใหญ่ ไม่ได้ใช้สารเคมีสังเคราะห์แบบแพทย์ปัจจุบัน แต่ละตำรับยาจะประกอบด้วยสมุนไพรหลายชนิด ทั้งตัวออกฤทธิ์หลัก ตัวที่ออกฤทธิ์รอง ตัวนำฤทธิ์ ตัวเสริมฤทธิ์ ฯลฯ ทำให้บำบัดโรคได้แบบองค์รวม แม้กระทั่งการบำบัดทางกายภาพ เช่น การนวด การบำบัด ด้วยกลิ่นก็รวมอยู่ในการแพทย์แผนไทยเช่นกัน เมื่อได้รับความนิยมนและเป็นที่น่าสนใจมากในสิ่งดังกล่าว ซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญาของชาติ เป็นทรัพย์สินทางปัญญาของชาติ ดังนั้นจึงต้องหาทางที่อนุรักษ์ ฟื้นฟูส่งเสริมและคุ้มครองสิ่งที่เป็นภูมิปัญญาเหล่านั้นไว้

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย หมายความว่า พื้นที่ความรู้ของความสามารถเกี่ยวกับทางการแพทย์แผนไทย ได้แก่กระบวนการทางการแพทย์เกี่ยวกับการตรวจ วินิจฉัย บำบัด รักษาหรือป้องกัน หรือส่งเสริมและฟื้นฟู สุขภาพของมนุษย์หรือสัตว์ การผดุงครรภ์ การนวดไทย และให้หมายถึง การเตรียมการผลิตยาและการประดิษฐ์ อุปกรณ์ เครื่องมือการแพทย์ ทั้งนี้ โดยองค์ความรู้หรือตำราที่ได้ถ่ายทอดและพัฒนาสืบต่อกันมา ซึ่งภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ประกอบด้วย ตำรับยาแผนไทยของชาติ หรือตำราการแพทย์แผนไทยของชาติ

1. ตำรับยาแผนไทยทั่วไป หรือ ตำราการแพทย์แผนไทยทั่วไป
2. ตำรับยาแผนไทยส่วนบุคคล หรือ ตำราการแพทย์แผนไทยส่วนบุคคล
3. สารสำคัญของ พรบ.ดังกล่าว ประกอบด้วย 7 หมวด ดังนี้
 - 3.1 หมวดที่ 1 คณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย กำหนดให้มีคณะกรรมการ
 - 3.2 หมวดที่ 2 การคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย
 - 3.2.1 กำหนดสิทธิในภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยที่จะได้รับการคุ้มครอง

3.2.2 กำหนดให้มีการรวบรวมข้อมูลภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยทั่วราชอาณาจักร
 3.2.3 กำหนดหลักเกณฑ์ วิธีการและเงื่อนไขในการขอยกทะเบียนสิทธิในภูมิปัญญา
 การแพทย์พื้นเมือง

3.3 หมวดที่ 3 การคุ้มครองสมุนไพร

3.3.1 กำหนดหลักเกณฑ์ วิธีการและเงื่อนไขต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัย
 หรือส่งออกสมุนไพรควบคุมหรือจำหน่าย หรือแปรรูปสมุนไพรควบคุม เพื่อการค้า

3.3.2 กำหนดให้มีการจัดทำแผนจัดการเพื่อคุ้มครองสมุนไพร

3.3.3 กำหนดเขตพื้นที่คุ้มครองสมุนไพร

3.4 หมวดที่ 4 การอุทธรณ์

การอุทธรณ์คำสั่งหรือคำวินิจฉัยของคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริม
 ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยหรือรัฐมนตรีแล้วแต่กรณี

3.5 หมวดที่ 5 พนักงานเจ้าหน้าที่

กำหนดอำนาจหน้าที่และการปฏิบัติหน้าที่ของพนักงานตาม พรบ.

3.6 หมวดที่ 6 กองทุนภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทย

ทุนหมุนเวียนสำหรับใช้จ่ายเกี่ยวกับการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการคุ้มครอง
 และส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

3.7 หมวดที่ 7 หากำหนดโทษ

บทกำหนดโทษกรณีที่ไม่ปฏิบัติตามข้อกำหนดใน พรบ.

อย่างไรก็ตามกฎหมายฉบับนี้จะเป็นรั้วได้หรือไม่ นั่น ต้องมีกลไกและขั้นตอนการดำเนินงาน
 ทางกฎหมายอีกหลายอย่าง คือ ต้องมีกฎหมายลำดับรองว่าด้วยเรื่องต่างๆ ที่จะออกมาเป็นแนวปฏิบัติ
 สำหรับการดำเนินการให้ความคุ้มครอง ส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและสมุนไพรให้เป็นไป
 ตามที่กำหนด โดยจะมีคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แบบไทย ซึ่งเป็น
 กลุ่มบุคคลทั้งภาครัฐและเอกชนมา ทำหน้าที่วางนโยบาย กำหนดกฎเกณฑ์ ระเบียบและแนวทาง
 ปฏิบัติต่างๆ เพื่อให้การคุ้มครองและส่งเสริมในภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทยและสมุนไพร สมดัง
 เจตนารมณ์ของกฎหมายฉบับนี้และจะทำให้มี “รั้ว” ที่เข้มแข็งสามารถปรับปรุง คุณค่าภูมิปัญญาไทย
 และทรัพยากรชีวภาพของชาติไทยให้ยั่งยืนได้ตลอดไป (กัลยาณี พรหมสุภา. ออนไลน์ : 2554)

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยต่างประเทศ

บิทเนอร์ และเทอร์ทราท (Bitner and Tertralt. 1990 : 188) ได้วิจัยเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิด
 ความพึงพอใจและความไม่พึงพอใจในปฏิสัมพันธ์ของการบริการ โดยการสัมภาษณ์ผู้บริโภครายงาน

375 คน ที่ใช้บริการจากสายการบิน โรงแรมและภัตตาคาร เกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญที่ก่อให้เกิดความพึงพอใจ และความไม่พึงพอใจในการรับบริการจากองค์กรเหล่านี้ พบว่า ผู้บริโภคทั้งกลุ่มได้ระบุถึงเหตุการณ์สำคัญทั้งหมด 700 เหตุการณ์ ซึ่งสามารถนำมาแยกประเภทและจัดกลุ่มเป็นกลุ่มใหญ่ๆ 3 กลุ่ม ได้แก่ 1) การตอบสนองของพนักงานต่อความล้มเหลวในการให้บริการ เช่น การตอบสนองต่อการบริการที่ล่าช้าอย่างไม่มีเหตุผลหรือความล้มเหลวอื่นๆ 2) การตอบสนองของพนักงานต่อความต้องการพิเศษของผู้บริโภคหรือความผิดพลาดของผู้บริโภค 3) การปฏิบัติของพนักงาน เช่น ความเอาใจใส่กับผู้บริโภค

บาร์สกี และลาบาร์ก (Barsky and Labagh. 1992 : 210) ได้ศึกษากลยุทธ์ความพึงพอใจสำหรับลูกค้า (A Strategy for Customer Satisfaction) พบว่า ระดับความพึงพอใจเกี่ยวข้องกับผลิตภัณฑ์หรือประสบการณ์การบริการที่ได้รับเกี่ยวกับคุณค่าหรือความสำคัญที่ลูกค้ามีต่อผลิตภัณฑ์ หรือการบริการนั้นสมทบกับความคาดหวังของลูกค้าว่าสินค้าควรมีคุณภาพแค่ไหน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญ 2 ประเภท คือ ความคาดหวังของลูกค้า และคุณลักษณะ (คุณภาพ) ของสินค้า

เฟอร์เรล และกลิค (Ferrel and Glick. 1993 : 196) ได้ศึกษาผลของการนวดหลัง คอ ไหล่ และขา ในผู้ป่วยมะเร็งเพศชายที่มีการเจ็บปวด จำนวน 9 ราย อายุระหว่าง 23 – 77 ปี โดยใช้เวลานวด 30 นาที เปรียบเทียบผลก่อนและหลังการทดลอง พบว่า ผู้ป่วยมะเร็งมีระดับความเจ็บปวด และระดับความกังวล ตลอดจนค่าสังเกตทางสรีรวิทยา ได้แก่ อัตราการเต้นของหัวใจ อัตราการหายใจ และความดันโลหิตลดลง ผู้วิจัยจึงได้เสนอแนะให้ใช้การนวดเพื่อเป็นกิจกรรมพยาบาลในการลดความเจ็บปวด และความวิตกกังวลในผู้ป่วยมะเร็งต่อไป

สเตเฟนสัน และ ทาวาโกลิ (Stephenson and Tavakoli. 2000 : 251) ได้ศึกษาผลของการนวดฝ่าเท้าต่อการลดความเจ็บปวดและความวิตกกังวลในผู้ป่วยมะเร็งเต้านม และมะเร็งปอด จำนวน 23 ราย ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิงที่มีอายุเท่ากับหรือมากกว่า 65 ปี ทั้งหมดเป็นทั้งกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุม ทำการวัดก่อนและหลังการทดลอง โดยเว้นระยะระหว่างการได้รับการนวดและไม่ได้รับการนวดฝ่าเท้าเป็นเวลา 2 วัน และการนวดฝ่าเท้า ใช้เวลา 20 นาที พบว่า สามารถลดความวิตกกังวลของผู้ป่วยมะเร็งลง และหนึ่งในสามของผู้ป่วย มีระดับความเจ็บปวดลดลง ผู้ทำการศึกษาเห็นว่าสามารถนำไปใช้ได้ง่าย เพราะกระทำที่ใดก็ได้ ไม่ต้องใช้อุปกรณ์ใดๆ ไม่มีการรुकกล้ามเนื้อเยื่อร่างกาย และทำให้ผู้ป่วยไม่รู้สึกลดเดียว

งานวิจัยในประเทศ

จิระศักดิ์ จันทะขันธ์ (2542 : 35) ได้ศึกษาการส่งเสริม และพัฒนาการแพทย์แผนไทยในชุมชน พบว่า สามารถส่งเสริมให้ประชาชนใช้บริการการแพทย์แผนไทยได้มากยิ่งขึ้น คิดเป็นจำนวน 2,465 ราย โดยให้บริการผู้ที่มีอาการปวดเมื่อยกล้ามเนื้อมากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 39.20 ให้บริการด้วยการอบสมุนไพร คิดเป็นร้อยละ 43.40 ซึ่งเป็นวิธีการให้บริการมากที่สุด นอกจากนี้ผลการรักษาด้วยวิธีการแพทย์แผนไทย เพื่อทำให้อาการเจ็บป่วยดีขึ้น คิดเป็นร้อยละ 51.60 ประชาชน

ส่วนใหญ่เห็นด้วยกับการส่งเสริมให้มีบริการทางการแพทย์แผนไทย สามารถลดค่าใช้จ่ายได้ คิดเป็นร้อยละ 44.40 – 77.80 เมื่อเปรียบเทียบกับการรักษาด้วยระบบการแพทย์แผนปัจจุบัน

สุชาวดี สุทธิคะเนิง (2542 : 1) ได้ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อผู้บริโภคชาวไทยในการเลือกใช้บริการนวดแผนโบราณในอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ส่วนใหญ่เป็นเพศชาย อายุ 31-40 ปี มีสถานภาพสมรสแล้วและมีอาชีพเป็นพนักงานเอกชน การศึกษาระดับปริญญาตรี มีรายได้เฉลี่ยต่อเดือนๆ ละ 5,000 – 10,000 บาท ส่วนปัจจัยผสมทางการตลาดที่มีอิทธิพลต่อผู้บริโภคตามความสำคัญคือ ปัจจัยด้านบุคคลและบริการ เครื่องมือ สถานที่ ภาพพจน์ ราคาและการส่งเสริมการตลาด นอกจากนี้ปัญหาส่วนประสมทางการตลาดของธุรกิจ ที่ผู้บริโภคส่วนใหญ่ พบจากการใช้บริการนวดแผนโบราณเรียงตามลำดับที่พบ คือ ปัญหาด้านบุคคลและบริการ เครื่องมือ สถานที่ การส่งเสริมการตลาดและภาพพจน์ นอกจากนี้ปัญหาอื่นๆ ได้แก่ ภาวะเศรษฐกิจที่ถดถอย และส่วนใหญ่สังคมไทยไม่นิยมไปใช้บริการนวดแผนโบราณ เพราะทำให้เสียภาพพจน์

สถาบันแพทย์แผนไทย (ออนไลน์ : 2544) ได้วิจัยเรื่องการศึกษาภูมิปัญญาหมอพื้นบ้านไทย : กรณีศึกษา พ่อใหญ่เพื่อ ขันการ พบว่า พ่อใหญ่เพื่อ ขันการ ได้ใช้ในการบำบัดโรค โดยเฉพาะอาการทางระบบกล้ามเนื้อ เช่น อัมพาต เคลื่อนไหวไม่ได้ในบางอวัยวะ กล้ามเนื้อลึบ เป็นต้น ซึ่งผู้ป่วยที่มารับการบำบัดจะมีอาการมาก่อนและมักจะได้รับการรักษาโดยแพทย์แผนปัจจุบันมาก่อนแล้ว การวิจัยนี้ใช้การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลดังกล่าว และนำมาวิเคราะห์เทียบเคียงกับกายวิภาคศาสตร์ของการแพทย์ในปัจจุบัน ได้ข้อสรุปว่าการนวดในแบบที่พ่อใหญ่เพื่อ ใช้นี้เป็นการนวดที่เป็นการใช้วิธีการต่าง ๆ เช่น กด สะกด ปิดชั่วคราว เป็นต้น ลงไปบนเส้นเลือด เส้นเอ็น เส้นประสาท ซึ่งจะมีผลกระทบทำให้เส้นดังกล่าว ทำงานได้ดีขึ้น และเป็นการจัดระเบียบให้เส้นดังกล่าวไม่ซ้อนทับกันเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการปิดกั้นการไหลเวียนของของเหลวในเส้นดังกล่าว ซึ่งน่าจะเป็นการอธิบายทางวิทยาศาสตร์ได้ในระดับหนึ่งกับการที่เมื่อเกิดอาการปวดเมื่อยในบริเวณหนึ่งแล้วหมอนวดจึงกดนวดอีกบริเวณหนึ่ง และศึกษาองค์ความรู้ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยการนวดไทย เพื่อพัฒนาองค์ความรู้สู่ระดับนานาชาติและสนับสนุนให้ประชาชนเกิดการพึ่งตนเอง พบว่า ขั้นตอนในการดำเนินการรักษาและติดตามผลผู้ป่วยตามลำดับดังนี้ การซักประวัติ การคัดกรองอาการเจ็บป่วย การวินิจฉัย การรักษา การประเมินผลการรักษา และการติดตามผลรักษาในกลุ่มผู้ประกอบอาชีพนวดส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง อายุระหว่าง 20-40 ปี สถานภาพสมรสคู่ ระดับการศึกษาอยู่ในระดับมัธยมศึกษา มีความรู้ทางภาษาอังกฤษร้อยละ 58.6 ประกอบอาชีพนวดเป็นหลักร้อยละ 83.8 ส่วนใหญ่เป็นการนวดเพื่อสุขภาพและได้รับวุฒิบัตรผ่านการอบรมจากหลักสูตรนวด ไม่มีใบประกอบโรคศิลปะ มีความประสงค์ที่จะสอบเพื่อขอใบประกอบโรคศิลปะกว่าร้อยละ 80 มีทัศนคติที่ดีต่อการนวดไทยร้อยละ 95.4 มีความรู้โครงสร้างและระบบการทำงานของร่างกาย สมุนไพรและการนวด ตลอดจนหลักวิชา

การแพทย์แผนไทย โรคและข้อห้ามในการนวด และมีความรู้ด้านตำแหน่งของเส้นและจุดต่างๆ บนร่างกาย ส่วนผลการศึกษาด้านปัญหาในการพัฒนานวดไทยนั้น คือ ขาดความต่อเนื่องในการพัฒนาองค์ความรู้ด้านการนวดแผนไทย มาตรฐานวิชาชีพนวดแผนไทยไม่ผ่านข้อกำหนดและกฎระเบียบของต่างประเทศ สภาพด้านลบของการนวดไทยทำให้การนวดไทยในอดีตมีการใช้ไม่ถูกต้อง

พัลลภ วานิช (2545 : 1) ได้ศึกษาพฤติกรรมผู้บริโภคที่เข้ามาใช้บริการนวดแผนไทย ในกระทรวงสาธารณสุข พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามมีพฤติกรรมเลือกใช้บริการนวดทั้งตัวมากที่สุด มีวัตถุประสงค์นวดเพื่อสุขภาพ และเลือกเข้ารับบริการในช่วงวันจันทร์ – ศุกร์ เวลา 09.00 – 12.00 น. ใช้เวลานวดต่อครั้งเท่ากับ 2 ชั่วโมง โดยตนเองจะเป็นผู้พิจารณาตัดสินใจเลือกใช้บริการนวดแผนไทย และพบว่าปัจจัยด้านประชากรศาสตร์ด้าน ระดับการศึกษา มีความสัมพันธ์กับ พฤติกรรมผู้บริโภคในทุกๆ ด้าน อันได้แก่ การเลือกใช้รูปแบบการให้บริการ วัตถุประสงค์ที่มาใช้บริการ การใช้บริการเฉลี่ยต่อเดือน ระยะเวลาในการเข้ารับบริการนวด บุคคลที่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และเวลาที่สะดวกในการเข้ารับบริการนวดแผนไทย ผู้ตอบแบบสอบถามให้ความสำคัญกับปัจจัยส่วนประสมการตลาดสำหรับงานบริการทุกตัว ในเกณฑ์มาก ซึ่งปัจจัยทางด้าน “ผลิตภัณฑ์” ผู้ตอบแบบสอบถามให้ความสำคัญเป็นอันดับแรก โดยให้ความสำคัญในเรื่องของการรักษาโรค บรรเทาอาการปวดเมื่อย สามารถผ่อนคลายความเครียดได้ อันดับรองลงมา ได้แก่ สภาพแวดล้อม บรรยากาศ กระบวนการนวดบุคลากร และสถานที่ให้บริการ ตามลำดับ

ยุพร ชมฉวี (2545 : 1) ได้ศึกษาการดูแลสุขภาพด้วยการนวดแผนไทย : กรณีศึกษาในชุมชนเขตเทศบาลเมืองเลย อำเภอเมือง จังหวัดเลย พบว่า มีลักษณะการนวด 2 ลักษณะ คือ การนวดเพื่อสุขภาพ และการนวดเพื่อรักษาโรค หลักการนวดหมอนวดแผนไทยจะใช้พื้นฐานการนวด คือ หมอนวดแผนไทยจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับสรีรวิทยาของร่างกาย มีการค้นหาสาเหตุการเจ็บป่วยหรือวินิจฉัยโรคเบื้องต้น เลือกวิธีการนวดที่เหมาะสมกับผู้ให้บริการนวด วิธีนวดใช้ทำนวด 4 ท่า คือ ทำนอนหงายนอนตะแคง นอนคว่ำ และทำนั่ง ซึ่งจะสลับเปลี่ยนท่าต่างๆ ตามลำดับ เพื่อความสะดวกในการกดจุดนวด และเพื่อความสะดวกในการนวดแต่ละรูปแบบ เช่น การกด การคลึง การบิด และการทุบหรือการสับ เป็นต้น

ชวน อะโนศรี (2546 : 88) ได้ศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนในการดูแลสุขภาพตนเองด้วยการนวดไทยกรณีศึกษา : บ้านสะอาดสมศรี หมู่ 9 ตำบลเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดกาฬสินธุ์ พบว่าประชาชนในเขตพื้นที่ประสบปัญหาการปวดเมื่อยกล้ามเนื้อร้อยละ 19.2 และพฤติกรรมดูแลสุขภาพตนเองของประชาชนพบบ่อยที่สุดเมื่อเกิดการปวดเมื่อยกล้ามเนื้อ ได้แก่ การซื้อยาแก้ปวดมารับประทานเอง (ร้อยละ 45.3) รองลงมาได้แก่ การพักผ่อนรอดูอาการ (ร้อยละ 26.2) การใช้สมุนไพร (ร้อยละ 9.5) ได้มีการวางแผนแบบมีส่วนร่วม ประชาชนต้องการแก้ไขปัญหาการปวดเมื่อยกล้ามเนื้อ

อันเนื่องมาจากการใช้แรงงาน โดยใช้การนวดไทยแล้วจึงเข้าสู่กระบวนการแก้ไขปัญหาร่วมกัน โดยเริ่มจากการฝึกอบรมให้ความรู้เกี่ยวกับการนวดไทยและวิธีการป้องกันตนเองจากการปวดเมื่อยแก่ประชาชนผู้สนใจ เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ในระดับครอบครัว แล้วทำการประเมินผลภายหลังการฝึกอบรม

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี